

MARCELI HANDELSMAN

NAPOLEON A POLSKA

WARSZAWA

*NAKŁADEM KSIĘGARNI E. WENDE I SPÓŁKA - LWÓW
H. ALTENBERG, G. SEYFARTH, E. WENDE I SKA.*

Zagadnienie, któremu na imię „Napoleon i Polska” z dwóch odmiennych składa się problematów. Jeden — to sprawa kwestyi polskiej w systemie dyplomatycznym Napoleona, jej znaczenie i doniosłość, stosunek do niej i do nas cesarza, stosunek Polaków do Napoleona. Niejednokrotnie poruszany zwłaszcza w literaturze politycznej wieku ubiegłego, szeroko potraktowany przez Sorela, źle opracowany przez Rùthera, przedmiot mojej monografii (o roku 1806—7), problemat ten ma znaleźć gruntowniejsze oświetlenie w pracy Askenazego, zapowiadanej od szeregu lat.

A obok tego istnieje pytanie drugie, które, choć donioślejsze, z braku materiału anegdotycznego nie pociągało

VI

badaczów, pytanie o znaczeniu okresu napoleońskiego w życiu naszym, o roli, jaką odegrały jego urzędzenia w rozwoju społeczeństwa polskiego.

Na pytanie to staram się odpowiedzieć w pracy niniejszej. Powstała ona powoli w toku kilkuletnich badań i poszukiwań archiwalnych, poświęconych na pozór innemu tematowi. Jako myśl zasadnicza nie opuszczała mnie, była osią, dookoła której zbiegały się przygotowania edytorskie i opracowania kwestyj szczegółowych.

Parokrotnie miałem sposobność poruszać przedmiot ten publicznie, ostatnio rezultaty mych wywodów przedstawiałem na Kongresie międzynarodowym historycznym w Londynie (kwiecień 1913).*)

*) Referat mój ukazał się po węgiersku w *Történeti Szemle*, zes. 3, wydawanym przez prof. Angyala w Budapeszcie, oraz ukaże się po francusku w *Revue des études napoléoniennes*.

VII

Obecnie praca moja ukazuje się w druku, jako pierwsza z tego stanowiska podjęta próba ujęcia okresu napoleońskiego w całość syntetyczną. A jako taka, z konieczności niedoskonała, zawiera jednak w sobie konstrukcję całkowitą owego okresu, którą ze względu na czytelników przedstawiam w formie wykładu dogmatycznego. W swych wywodach opieram się na opracowaniach innych badaczów, ale przede wszystkim na źródłach bezpośrednich rękopiśmiennych lub drukowanych, będących w rozporządzeniu mojem, a zacierpniętych z archiwów krajowych i obcych.

PRZEDMOWA

Dn. 7 i 9 lipca r. 1807 podpisane zostały w Tylży traktaty pomiędzy Francją a Rosją i Prusami. Z ziem polskich zaboru pruskiego *) utworzono państwo samodzielne, pozostające pod zwierzchniczą władzą króla saskiego Fryderyka Augusta, nazwano je księstwem warszawskim. Wynik wojny r. 1806-7, rezultat wysiłków zjednoczonych geniuszu Napoleona, wojsk francuskich i insurekcji polskiej, zorganizowanej w Komisji rządzącej, pokój ów, przynoszący Napoleonowi alians z Rosją, powstał w toku długich rozmów, prowadzonych na osobności przez cesarza i cara, a podyktowany przez Napoleona zawierał w sobie, czego pragnął pierwszy, co liczyło się z życze-

*) W armia i kraje położone na zachód od starych Prus, na wschód od Pomorza i N. Marchii, na północ od okręgu chełmińskiego, pozostały w ręku Prus, a okrąg białostocki otrzymała Rosya.

2 NAPOLEON I POLSKA

niami drugiego. Wszystko w nim zrobione było z umysłem, gdyż był on świadomym rezultatem kompromisu dwóch prądów, dwóch systemów, zachodniego europejskiego, wschodniego rosyjskiego, rozbijających się o wspólną sprawę polską.

Pokój ów sankcjonował dotychczasowe zdobycze cesarza, uznawał jego własne stanowisko międzynarodowe i stanowisko jego rodziny, opierał o podwaliny trwałe walkę z Anglią, walkę, która wchodziła w nowy okres — blokady kontynentalnej i wojny ekonomicznej, dawał mu potężnego, lecz uzależnionego sojusznika, pozwalał rozszerzać władzę na cały zachód, a jednocześnie czynił zadość moralnym, nie formalnie jednak zaciągniętym zobowiązaniom wobec Polaków. Ustępując natychmiastowo Białostok,

rysując daleki mgławicowy obraz panowania nad całym wschodem, a jednocześnie nie niszcząc Prus Napoleon uwzględnił realne interesy Rosyi i osobiste drażliwości cesarza. Liczył się wskazaniem polityki rosyjskiej odziedziczonej po Katarzynie, z poczuciem honoru Ale-

3 PRZEDMOWA

ksandra, jego sympatjami dla domu Hohenzolernów, zobowiązaniami wobec Prus, ambicyą i próżnością, jego nie realnymi planami polskimi, nie sformułowanym pragnieniem stworzenia „Węgier rosyjskich”, i zależnością od opinii społeczeństwa prawdziwie rosyjskiego. Stworzone w momencie przełomowym polityki napoleońskiej z inicjatywy cesarza, za zgodą i zezwoleniem Aleksandra, lecz z pominięciem Austrii, której obawy brano jednak poważnie w rachubę, księstwo warszawskie przez połączenie swoje z Saksonią stawało się siłą, która w systemie europejskim mogła zastąpić Prusy, i trzymać je w równowadze, zaś przez swe położenie geograficzne, przez przynależność do konfederacji reńskiej miało być zawsze gotowem w ręku Francji narzędziem, skierowanem zarówno przeciwko Austrii, jak i przyjaznej Rosyi.

Tę gotowość do walki, tę sprężystość dać mu mogła tylko silna, jednolita organizacja państwowa. Napoleon, twórca księstwa, bierze w swoje ręce nadanie mu konstytucyi, któraby —

4 NAPOLEON I POLSKA

mówiąc stylem traktatu — „zapewniając wolności i przywileje ludom tego księstwa pozostawała w zgodzie ze spokojem państw ościennych”. Dyktuje jej zasady (prawdopodobnie 19 lipca 1807), wychodząc z ogólnych założeń swej polityki, w myśl ogólnych zasad swego prawa państwowego, bierze jednak pod uwagę także warunki polskie, charakter społeczeństwa polskiego na wskroś szlachecki, jego tradycje wielowiekowe.

Odsunięci od udziału w tworzeniu księstwa Polacy pozbawieni byli także wpływu na jego ukonstytuowanie. Dopuszczeni do wypowiedzania swych poglądów, do nakreślenia swych zastrzeżeń, ograniczeni do roli doradczej, raczej formalnej, drugorzędnej,

przyjąć musieli z rąk Mareta ustawodawstwo napisane przezeń na podstawie zasad cesarskich, a przez cesarza podpisane przed samym wyjazdem z Drezna dn. 22 lipca 1807.

Nieprzychylnie, ze smutkiem i żalem przyjęto w Warszawie utworzenie nowego państwa. Jakże daleką była rzeczywistość od nadziei,

5 PRZEDMOWA

z którą witano Napoleona, od złudzeń, z którymi ruszono do boju, od wysiłków, jakich wymagała kampania ubiegła. A jednak choć

było całkowicie zależne od króla saskiego, choć nie uwzględniało Litwy i kresów południowowschodnich, księstwo warszawskie było pierwszym cząstkowym zrealizowaniem dążeń niepodległościowych, które ciągną się nieprzerwanym szeregiem od upadku powstania poprzez starania paryskie i próby tureckie, poprzez legie Dąbrowskiego i Kniaziewicza, wyprawę włoską, a nawet na San Domingo, aż do Jeny, aż do Frydłądu; było pierwszą konkretną zdobyczą, zawarowaną traktatowo, mogło stać się zaczynem odbudowania Polski całej, ośrodkiem, do którego płynąć będą nadzieje całego narodu, gdzie skupią się najlepsze jego siły. — I tak się stało istotnie.

Traktat tylżycki miał być początkiem dłuższego wytchnienia w dziejach Europy, był tylko znakiem jednego z etapów wojennych. W niespełna dwa lata wybucha nowa wojna, tym

6 NAPOLEON I POLSKA

razem z Austrią i znowu jednym z jej terenów będzie ziemia polska.

15 kwietnia 1809 korpus arcyksięcia Ferdynanda przekracza Pilicę; 19 na polach Raszyna spotkała go nieliczna armia warszawska. Mordercza nierozegrana bitwa, po tem konwencya podpisana 21 kwietnia, oddająca Warszawę bez Pragi w ręce austriackie, oto skutki pierwszego spotkania. — Arcyksiążę w myśl instrukcyi głównodowodzącego miał unieruchomić Polaków, zatrzymać siły warszawskie; nie zadowolnił się jednak tem skromnym zadaniem, sięgał dalej, myślał wciągnąć do walki Prusy za cenę ustąpienia im księstwa. Stąd strategicznie nie wytłumaczony, uwięziony niepowodzeniem ruch na Toruń, stąd zupełne na początku lekceważenie wojsk polskich.

W obozie polskim liczono wprawdzie na pomoc, na współdziałanie tego osobliwego sojusznika, który w Tylży i w Erfurcie zobowiązywał się do wspólnej z Francją akcyi przeciwko Austrii, a który jednocześnie w Petersburgu zapewniał Austrii nietykalność, obiecywał jej

7 PRZEDMOWA

zatrzymać Polaków i opóźnić własne posunięcia wojenne. Domagano się odeń rozpoczęcia kroków zaczepnych, lecz nie zwlekano z działaniem. Dzięki inicjatywie wodzów, Sokolnickiego, Dąbrowskiego, Poniatowskiego, ale także dzięki organizacji wojskowej i — mimo chwilowego rozprężenia — cywilnej księstwa rozpoczął się na tyłach armii austriackiej ruch naprzód, w prowincye nieprzyjacielskie.

Właściwy cel akcyi korpusu arc. Ferdynanda w ten sposób został udaremniony; mimo marszów i kontrmarszów, mimo przeszkód, stawianych przez Rosyan, którzy wyruszyli wreszcie w czerwcu, wojsko polskie wkroczyło do Galicyi, zajęło jej część zachodnią, oparło się o Kraków z jednej strony, o Lwów, który musiano ustąpić Rosyanom, z drugiej. Pod rozkazami centralnego rządu tymczasowego, a pod zwierzchnią władzą wodza naczelnego ks. Józefa zorganizowano kraj, który rwał się do walki. Młodzież galicyjska biegła pod sztandary warszawskie. Tworzono nowe wojsko franko-galicyjskie, sumptem prywatnym fundowano nowe pułki.

8 NAPOLEON I POLSKA

Młoda organizacya księstwa wyszła zwycięsko z tej pierwszej próby ogniowej, wyszła wzmocniona poczuciem samodzielnej twórczości. Promieniujący z Warszawy wpływ zaczyna przybierać kształty realne, księstwo zaczyna zbierać wokół siebie dawne ziemie Rzeczypospolitej.

Ale jak w roku 1807, tak i teraz los Polski miał być zdecydowany bez naszego bezpośredniego udziału. Po Aspern, które było prawie klęską, przyszło Wagram, potem rozejm w Znaim, 12 lipca, potem konferencye pokojowe w Altenburgu (od 18 sierpnia), będące w gruncie rzeczy tylko pozorem negocyacyj, wreszcie prowadzone pod okiem cesarza rokowania w Wiedniu. Od początku zdecydowany powiększyć księstwo, a nie mogąc tego okazać, niepewny postanowienia Aleksandra, którego dwuznaczna polityka „zraniła jego serce”, Napoleon nie pozwala na początku mówić o Galicyi, milczeniem swym zmuszając Austrię do wypowiedzenia pierwszego słowa, a jednocześnie każe przybyłej do Wiednia deputacyi polskiej, Ign. Potockiemu, Matuszewicowi i Miączyńskiemu

9 PRZEDMOWA

(wraz z dobranym Bronikowskim) składać memoriały i formułować życzenia polskie. Po odebraniu długo oczekiwanego listu Aleksandra, który pełen zastrzeżeń zgadza się na pewne powiększenie księstwa, Napoleon formułuje rzekome ultimatum w części galicyjskiej, żąda 2 milj. głów, żąda połowy Galicyi z tem, ażeby część jej główną włączyć do księstwa, resztę ze Lwowem oddać Rosyi. W miarę rokowań cofa się z pierwotnego stanowiska, stopniowo zmniejsza swoje żądania na niekorzyść księstwa, na korzyść Austrii, rezultat zależności od Petersburga, pierwszy krok ku zbliżeniu z Habsburgami. W podpisanym 14 października traktacie pokojowym księstwo otrzymuje tylko Nową czyli zachodnią Galicyę, okrąg zamojski i podgórski na prawym brzegu Wisły, oraz prawo wspólnej z Austrią własności w Wieliczce i na terytoryum kopalni soli.

Powiększone prawie w dwójnasób księstwo składało się obecnie z dwu części, rządzonych różnym prawem i na różnym opartych ustroju. Co więcej w części galicyjskiej żyło poczucie

10 NAPOLEON I POLSKA

odrębności, wyrosłe w długich latach związku z Austrią, żyły dążenia separatystyczne, nadzieja na zachowanie pewnego samorządu. Rząd drezdeńsko-warszawski nie waży się własną władzą rozwiązać trudności, które wystąpiły obecnie na jaw, a po

ich rozwikłanie udaje się do Paryża, dokąd był w tym czasie w końcu r. 1809 pojechał wezwany przez Napoleona król Fryderyk. Rada stanu warszawska wygotowuje projekt przystosowania konstytucji księstwa do nowo wcielonego kraju, król przez ministra swego w Paryżu przedkłada go ministeryum cesarskiemu. Poprawiony pod względem formalnym projekt ten znajduje się na stole cesarza. Rezolucja Napoleona, 5 grudnia 1809, brzmi „Nie znajduję żadnych przeszkód”. Wrócony z tą rezolucją projekt, zamieniony w dekret królewski 24 lutego 1810, rozciąga na całe księstwo działanie przez Napoleona w Dreźnie podyktowanej konstytucji.

W takim składzie terytoryalnym i w takich ramach prawnych księstwo żyje odtąd aż do upadku cesarstwa, rozwijając się po linii

11 PRZEDMOWA

urządzeń nadanych czy też narzuconych mu przez Napoleona. Rozwija się nie bez wpływu osobistej polityki cesarskiej. Bez stałych zasad, bez doktryny, kiedy szło o działania praktyczne, o zagadnienia bieżące wewnętrzne i zewnętrzne dyplomatyczne, Napoleon jednak miał jasno sformułowany stały pogląd na zjawiska społeczno-prawne, prawie że system gotowy. Stosował go w życiu, określał w korespondencji z braćmi.

„Jeżeli każesz dotknąć (retoucher) kodeksu Napoleona, pisał 13 listopada 1807 do Ludwika króla Holandii, nie będzie to już więcej kodeks Napoleona”. „Nie rozumiem, jakiego trzeba czasu (na wprowadzenie kodeksu), jakich trzeba zmian, w jaki sposób może to zaszkodzić majątkom prywatnym. Młodym jesteś jeszcze w administracji, jeżeli przypuszczasz, że ustanowienie kodeksu ostatecznego (définitif) może wprowadzić zamęt do rodzin lub być powodem groźnego bezładu (confusion) w kraju. Jestto bajka, którą ci opowiedziano, ponieważ Holendrzy z niechęcią patrzą na wszystko, co pochodzi z Francji. A przecież naród złożony

12 NAPOLEON I POLSKA

z 1800000 głów nie może mieć odrębnego prawodawstwa. Rzymianie nadawali swe prawa sojusznikom swoim; czemużby Francja nie miała przystosować ich do Holandii?” Więc nadał cesarz kodeks Francji w Niemczech, we Włoszech, w Hiszpanii, w Holandii, w Polsce, kodeks, który uważał za rzecz nietykalną.

Narzucając swoje prawo i ustawodawstwo krajom podbitym, często wbrew ich życzeniu, w myśl zasady: „Czyni się dobro ludów, tylko nie licząc się (bravant) z opinią słabych i ignorantów” (do Ludwika), rozumiał doniosłość dobrej konstytucji. „Nie wierz, pisał Napoleon do Hieronima westfalskiego, 15 list. 1807, jeżeli mówić Ci będą, że ludy twoje, przyzwyczajone do niewoli, z niewdzięcznością przyjmą dobrodziejstwa twoje... Ludy niemieckie pragną z niecierpliwością, ażeby jednostki pochodzenia nieszlacheckiego, lecz posiadające zdolności miały jednakowe prawo do uznania królewskiego i do urzędów, ażeby całkowicie zniesioną była wszelka niewola, wszelkie więzy pośredniczące między królem, a ostatnią

13 PRZEDMOWA

klasą ludu. Dobrodziejstwa kodeksu Napoleona, jawność procedury, ustanowienie sądów przysięgłych, oto charakterystyczne znaki twojej monarchii. Ażeby odsłonić całą myśl moją muszę ci powiedzieć, że bardziej liczę na ich skutek dla rozszerzenia i utrwalenia twojej monarchii, niż na rezultat największych bitew. Trzeba, ażeby ludy twoje używały wolności, równości, dobrobytu nieznanego ludom Germanii i ażeby ten rząd liberalny w taki lub inny sposób wywołał zmiany najbardziej zbawienne dla systemu konfederacji i dla potęgi twojej monarchii. Taki sposób rządzenia będzie baryerą, oddzielającą cię od Prus, o wiele potężniejszą od Elby, od fortec, od opieki Francji... Od wielu lat, odkąd prowadzę sprawy Europy, niejednokrotnie miałem sposobność przekonać się, że szemranie

(warstw) uprzywilejowanych jest przeciwne opinii powszechnej. Bądź królem konstytucyjnym”. A obok tego w najlepszej z powyższym poglądem zgodzie pozostające uwagi dla króla Ludwika: „Król rozkazuje i nie prosi nikogo o nic”. „Monarcha, o którym się mówi, że jest

14 NAPOLEON I POLSKA

pocziwym (bonhomme), jest zgubiony, jako król”. „Kto działa powoli, działa dobrze, kto się spieszy, popełnia głupstwa”. W sprawach zarządu zasadą winno być, nigdy nie powracać (revenir) do spraw załatwionych”. Zwolennik silnej, nieograniczonej władzy centralnej i mocnej administracji, roznoszący po przez Europę hasła wolności osobistej i równości wobec prawa, wśród szczęku broni narzucający kodeks Napoleona, ów nowy *Corpus juris* nowoczesnego imperium rzymskiego, Napoleon jednoczy w ten sposób teorie rewolucji francuskiej i praktykę absolutyzmu Ludwików z ideologią dyktatury wojennej i monarchii wszechświatowej. A narzucając zasady swoje, pilnując ścisłego ich przestrzegania czyni tak nie dlatego tylko, że prawo to było jego prawem, a teoria — teorią jego państwa, że domagała się tego ambicya i żądza władzy zdobywcy, ale dlatego przedewszystkiem, że czynić to nakazywała mądra polityka, zrozumienie warunków życia społecznego, potrzeby trwałości własnego dzieła. Nie darmo pisał bratu swemu

15 PRZEDMOWA

Hieronimowi: „Gdyby rozum i światło naszego wieku nie wystarczały, w twem położeniu nakazuje Ci to czynić dobra polityka”.

Jakimże był stosunek Napoleona do księstwa? Nie o stosunku uczuciowym mówimy, o zrozumieniu słuszności sprawy polskiej lub sympatii cesarza do nas. I takie względy w grę czasem wchodzić mogły, mogły zabarwiać ton wystąpień Napoleona, ale nie wpływały na ich kierunek, nie określały ich celu i środków. „Kochać, nie wiem właściwie, co to może znaczyć w polityce”, mówił: kierował się w niej tylko względami konkretnymi. Interesy rzeczywiste państwa, interesy własne, względ na utrwalenie władzy swej i dynastii we Francji, na umocnienie panowania Francji w Europie — oto czynniki, wyznaczające linie jego postępowania. Mógł się w przewidywaniach swoich mylić, w poszukiwaniu drogi zapędzać za daleko, ale droga ta leżała zawsze w sferze realnych interesów, wyczuwanych genialnym instynktem, przewidywanych rozumem głębokim.

I nie o chwilowe wahania jego polityki nam

16 NAPOLEON I POLSKA

chodzi. Napoleon dla uspokojenia Aleksandra mógł się nazajutrz po pokoju szenbruńskim zgodzić na rozpoczęcie rokowań w sprawie polskiej, mógł w początkach roku 1810 zastanawiać nad konwencyą, któraby ograniczyła dalszy rozwój księstwa, ale za ustępstwa musiał żądać ustępstw równych, gwarancji pewnych (ręki w. ks. Anny), ale nie mógł podpisać, że „państwo Polskie nie będzie nigdy przywrócone”, nie mógł brać na siebie formalnego zobowiązania, któreby w zawsze możliwej chwili zatargu wytrąciło mu broń z ręki, nie mógł sam pozbawiać siebie księstwa.

Księstwo warszawskie w systemie Napoleona było wprawdzie drobnym tylko punktem, było jednak równocześnie posterunkiem ważnym, stało się najdalej na wschód wysuniętą placówką cesarstwa, jakieśmy mówili, pozostawioną na czatach pośród trzech obozów. Łączność księstwa z cesarstwem była większa, niżby się to mogło napozór zdawać. Dopóki istniała monarchia zachodnio europejska, dopóty placówka ta musiała pozostawać w ręku Napoleona.

17 PRZEDMOWA

Opuszczenie jej (maj 1813) było znakiem odpływu fali dziejowej, wyrzeczenie się jej (sierpień 1813) — symptomem klęski systemu napoleońskiego, wydanie na łup państw rozbiorowych — odwrotem ze stanowiska uniwersalnego na narodowe, zaprzeczeniem idei europejskiej na rzecz francuskiej.

Napoleon, który zorganizował księstwo, musiał dbać o utrzymanie, utrwalenie i rozwój nadanej mu organizacji cywilno-wojskowej. — Tego wymagał jego system społeczno-prawny, tak nakazywały mu interesy cesarstwa, a wykonawcami jego w tym względzie planów są przedstawiciele Francji w Warszawie.

„J. M. Cesarz i król po przywróceniu niepodległości tej części Polski — tak brzmi instrukcja rezydenta Serry — która tworzy dzisiaj księstwo warszawskie, chciał zapewnić jej na zawsze to dobrodziejstwo. W tym celu trzeba było zmienić jej instytucje i nadać jej nowe. Trzeba było przewyciężyć (reprimer) i wyleczyć tę wieczną skłonność do anarchii, która przez tyle wieków była nieszczęściem Polski, a w końcu

18 NAPOLEON I POLSKA

sprawiła jej upadek. Należało stworzyć lud (peuple) w kraju, gdzie ludność, jak i ziemia, stanowiły własność kilku rodzin Rezydent J. C. M. bacznie będzie badał działanie nowych instytucji, ich wpływ na ducha, zwyczaje, charakter i obyczaje różnych klas narodu. Postara się poznać, co może powiększyć ten wpływ, jakie przeszkody mogą się temu sprzeciwić, a pośród przeszkód te, które posiadają przyczyny ogólne, jakie ustąpić mogą tylko z czasem, oraz te, które zależą od przyczyn szczególnych i wypadkowych i mogą łatwo być usunięte”. Zaznaczając, że mogą być w księstwie ludzie, których przesady obraża nowy porządek, ludzie stronnictw wrogich lub zawiedzionych, instrukcja nakazuje dalej: „dlatego to rezydent J. C. M. będzie widywał ludzi wybitnych wszystkich stronnictw bez różnicy i postara się ich przyciągnąć (rallier) do wspólnego ośrodka interesu publicznego i ojczyzny”.

W trzy przeszło lata później wydana instrukcja dla Bignona w formie ogólnikowej zawiera myśl tę samą.

19 PRZEDMOWA

Rezydenci francuscy, powołani do baczego przestrzegania nadanych przez Napoleona praw, skrupulatnie wypełniali tę część swego zadania, pilnując, aby rząd warszawski nie odsunął się od linii „zasad ustanowionych przez akt konstytucyjny”.

Księstwo warszawskie pod względem ustroju swego nie było następcą dawnej Rzeczypospolitej, zerwało również z formami ciężkiej pruskiej maszyny administracyjnej. W chwili wprowadzenia ustawy w życie, zmuszone było szukać wzorów obcych, zapożyczać formy gotowe dla praktycznego dopełnienia konstytucji.

A że w tworzeniu nowej administracji łatwiej było brać je z Francji niż skądkolwiek, więc „opisy ministrów — jak pisze Łubieński do Brezy 12 maja 1808 — prefektów, sejmików, gminów etc. całkiem stamtąd biorą, jako też i organizację. Poznali, że kodeks cywilny tak jest punktem centralnym rządu, iż tysiączne nieprzełamane w tym czasie trudności znajdowałyby się w zmianie, a nic złego w naśladowaniu”. Tam również szukać musieli dalszych

20 NAPOLEON I POLSKA

koniecznych uzupełnień systemu prawnego i administracyjnego w zakresie prawodawstwa kryminalnego i sądownictwa, w sferze urzędów wojskowych, zupełnie zależnych od cesarza.

I nie należy w tem widzieć podporządkowywania interesów narodowych ambicyom Napoleona, nie należy dostrzegać tylko uległości jego życzeniom, był to bowiem konieczny wynik całego zespołu warunków. Pomijając zupełnie naturalny teoretyczny wpływ urzędów wyższych, których wartość potwierdziły wypadki dziejowe, powodzenie, które umożliwiły rozszerzenie wpływu Francji na Europę, widzieć w tem trzeba przedewszystkiem wpływ ustroju macierzy na ustrój pochodny. A przy tem były względy bardziej specjalne. System konstytucyjny księstwa stanowił całość skończoną, wymagał dla dopełnienia swego części najzupełniej do siebie dostosowanych. Cóż więc bardziej mogło mu odpowiadać, jak urządzenia zaczerpnięte z tego samego, skąd i on powstał, źródła. Wymagania życia praktycznego, konieczność zastąpienia chaosu prawnego, który

21 PRZEDMOWA

istniał na skutek równorzędnie obowiązujących pozostałości praw polskich, pruskiego w sześciu dawnych departamentach, austriackiego w czterech nowych, potrzeba częstokroć prędkiego a skutecznego zaradzenia brakiem, pewnego rodzaju dążenie do rozwoju po linii najmniejszego oporu, oto — splot praktycznych warunków promieniowania wpływów francuskich w urzędzeniach księstwa.

ZASADY NAPOLEOŃSKIE W ŻYCIU KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

I. ZASADY PRAWNO-SPOŁECZNE

Ogólne zasady, cechujące politykę Napoleona, występują wyraźnie także w konstytucji księstwa. Artykuł 4, który je formułuje, brzmi: „Znosi się niewola (esclavage). Wszyscy obywatele są równi przed obliczem prawa. Stan osób zostaje pod opieką trybunałów”.

Artykuł powyższy, który mocno podkreśla zasadę wolności osobistej, nie ujmuje w sposób zgodny z rzeczywistością tego, co kasuje: na terytorium, wyzwolonym z pod władzy pruskiej, nie było niewoli, istniało jeno poddaństwo, ograniczone w słabym wprawdzie stopniu przez prawodawstwo pruskie. Ale w sposób jaskrawy rysuje własną myśl cesarza. Z błędem o Polsce

23 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

mniemaniem sądzący Polaków wciąż jeszcze na podstawie Rulhière'a, Napoleon myślał o zmianach, które według tego pisarza były konieczne, to też, słusznie zresztą, widział główną zasługą swoją w artykule powyższym, i pośpieszył ogłosić to całej Europie: „Trzy miliony ludzi odzyskało wolność i ojczyznę, mówił w przedstawieniu sytuacji cesarstwa francuskiego z r. 1806 i 1807. Ten jeden artykuł nowych jej praw stawia konstytucję Polski pod opieką tych wszystkich w Europie, którzy głoszą idee liberalne i wyznają uczucia wzniosłe”.

Urzędowe w prasie komentarze rozwijają dalej myśl zasadniczą. „Czego więc czas i oświecenie nie zdołały dokazać — pisały dzienniki warszawskie, podające z rozkazu Davouta, artykuł rezydenta — tego jeden człowiek jednym słowem dokazał. Cesarz Francuzów bardziej chciwy szczęśliwości ludów, niż chwały z podbijania, nadał wolność chłopom księstwa warszawskiego. Uwolnienie to zatrwożyło niektórych właścicieli, upatrujących w tem mylnie podkopanie majątków swoich. Imaginacja ich

24 NAPOLEON I POLSKA

za zbyt była skorą w zatrwożeniu się. Odmiana zdziałana przez prawo, którego wykonanie samymże właścicielom jest powierzone, nikogo trwożyć nie powinna. Nie masz tu ani gwałtu zagranicznego, ani poruszenia ludu. W ręku tych jest rewolucja, którzy by się jej konwulsyjnych skutków lękać mogli. Mądrość ich może ją przygotować, a roztropność bieg jej urządzić. Mają przekształcić ciało proste i bezsilne, bo całą siłą jego jest siła tylko niedołężności. Czegóż zaś mają się lękać tej roboty, której narzędziami oni sami władają? Sposób więc, jakim się ta wolność zaprowadzi, żadnej wcale obawy sprawiać nie może, a skutki stąd wyniknąć mogące tak będą pożyteczne, że potrzeba mieć rozum bardzo ograniczony, żeby się ich lękać. Nie tylko zaś będą pożyteczne chłopom i całemu krajowi, ale nawet i samymże panom, czy li to uważać się będą jako obywatele, czy też miarkować będą swoje interesy jako właściciele”. Istotnie, prawdziwie proroczym był Vincent w swych wywodach. Napoleon zniósł bezpowrotnie stan dawniej istnie-

25 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

jący, podciągnął stosunki faktyczne pod wyższe uogólnienia prawa, ogłosił jasno i sformułował ściśle zasadę wolności osobistej. Zastosowanie jednak tej zasady, wprowadzenie jej w życie, nadanie jej kształtów realnych zależało od polskich prawodawców, od „panów”, którzy zbrojni w fikcyje prawne, jakie im dawał tenże sam ustawodawca, zwłaszcza w fikcyję swobody umów, nie omieszkali z nich skorzystać we własnym interesie. Dn. 21 grudnia 1807 wyszedł dekret królewski względem „rolników włościan i z wyrobku żyjących”, dekret określający następujące punkta: 1) prawo opuszczenia ziemi przy zachowaniu pewnych formalności administracyjnych, 2) zupełną wolność przemieszkowania do roku, byleby włościanie odbywali te same powinności, którym dotąd podlegali („dziedzic, mówi art. 3 dekretu, przez ten przeciąg czasu ani do wyprowadzenia się przymuszać, ani podwyższać żadnego rodzaju obowiązków nad używane dotąd nie jest mocen”), 3) opieką sądową przy zawieraniu umów pomiędzy rolnikami a właścicielami ziemi. Dekret ten, podwalina całego przy-

26 NAPOLEON I POLSKA

szłego przez długie lata istnienia włościan polskich, dwa różne obejmował zagadnienia.

Będąc rzeczywistym rozwinięciem artykułu konstytucyjnego, w sferze politycznej, zapewniał włościanom swobodę przenoszenia się z miejsca na miejsce, wolność ruchów, ograniczoną jedynie do terytorium państwa: rząd na emigrację zagraniczną zapatrywał się jako na zbrodnię i zakazywał władzom miejscowym wydawania włościanom paszportów. Na skutek powszechnego ubóstwa i nieokresania za czasów księstwa rzadko kto z prawa tego korzystał, tylko ruchliwsi i energiczniejsi szukali w miastach zajęcia lub przygód w szeregach wólczégów, jednak i ta emigracja wywołuje skargi właścicieli ziemskich. „Dziedzic obłożony podatkami, pisał Grabowski 10 września 1811, skąd je płacić będzie, kiedy się pozbawi ludności z gruntów opuszczonych, kto podatek zapłaci i inne usługi krajowe odbędzie? Włości mające lasy i pastwiska, do których się ten lud ciśnie, nie zastąpią tych pustek, tyle oni tylko skarbowi oddadzą co się

27 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

od nich początkowo należy, a na wsiach pustych podatki zalegać muszą” *)...

Obdarzony wolnością włościanin, zwłaszcza wyrobnik z czasem będzie z niej częściej korzystał, a, jeżeli stanie się to wtedy ze szkodą dla rolnictwa, to równocześnie będzie jednym z warunków powstawania i rozwoju nowych warsztatów wytwórczości narodowej, ośrodków przemysłowych, Łodzi, Żyrardowa.

W zakresie społecznym, w zakresie stosunków właściciela do włościan, dekret grudniowy, pozornie rozwijający art. 4 ustawy, był jego zupełnym zaprzeczeniem. Oddawał własność gruntu w ręce pana, nadawał mu swobodę rugowania po upływie roku włościan z ziemi, na której siedzieli przez całe wieki, obdarzał go prawem eksmisy. W wyjaśnieniu ministra sprawiedliwo-

*) Minister policyi donosił 30 czerwca 1808 ministrowi spraw wewnętrznych o powiecie lipińskim: „targi zbożowe są wszędzie w bardzo wysokiej cenie, ludzie samym tylko prawie żyją chwastem, a za Wisłą chociaż daleko taniej kupić można, nie mają za co, panowie żadnej nie chcą dać pomocy, a to dla wolności, którą uzyskali chłopci, iż żaden pan długiego mieszkania swego człeka nie jest pewnym”.

28 NAPOLEON I POLSKA

ści, przesłanem jednemu z sądów pokoju, czytamy wyraźnie: „ostatni (właściciele ziemi) tych włościan, którzy się zmieniać nie będą chcieli do tego przymuszać nie będą, z tem wszystkim, gdyby się to zdarzyło, trzeba mieć wzgląd na to, czyli jakie umowy pana do wytrwania do czasu pewnego nie wiążą, skąd się rozumie, że raz praw nabytych obalać nie można, dalej zaś wyjąwszy powyższy wypadek jest jasną rzeczą, iż podług ustawy *de die 21 decembris* po wyjściu roku jednego, w mocy dziedzica jest eksmisy włościana żądać, wynagrodziwszy go w tem, co mu *ex versione in rem* należy” (4 marca 1808). Za jednym zamachem nadano włościanom swobodę ruchów, ale odebrano im ziemię, warsztat pracy tyłowiekowej. Chłop stawał się wolnym, jak ptak, ale jak ptaka mógł go pan spędzić z każdego drzewa, którego nie wolno mu nazwać swoim.

Wychodząc z założenia wolności umowy dekret obiecuje opiekę sądową przy ich zawieraniu, rząd ustanawia notaryuszów, którzy mieli przyjmować deklaracje właścicieli i wło-

29 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

ścian, ministeryum sprawiedliwości wydaje instrukcje dla notaryuszów, przepisuje formy kontraktów, nakazuje dokładnie opisywać zobowiązania włościańskie. Oparte na fikcyi całe urządzenie powyższe nigdy nie miało istnieć życiem rzeczywistości. — Chłop, pozbawiony ziemi, oddany był na łaskę i niełaskę pana. Artykuł 4 konstytucyi zapewniał mu opiekę trybunału, ale prawo w trybunale obowiązujące, francuski kodeks nie znał tej formy zobowiązania, jakim miał być jego stosunek do pana. Pańszczyźnie, dzierżawie włościańskiej brakło istotnej cechy stosunku dzierżawnego, t. j. właściwej ceny dzierżawnej. Brakło jej w zwykłej, dla włościanina najdogodniejszej formie dzierżawy nieokreślonej drugiej cechy zasadniczej t. j. terminu. Pańszczyzna pozostała poza prawem, nie mogła znaleźć formy w kodeksie, wychodziła z ram opieki sądowej. Fikcyja dobrowolnej umowy dawała właścicielowi prawo nakładania na włościan warunków dowolnych, a fakt, iż pańszczyzna była zobowiązaniem czynienia, do którego nikt według prawa cywilnego nie może być zmu-

30 NAPOLEON I POLSKA

szony, tworzył z niej zjawisko nie tylko pozaprawne, lecz ściśle biorąc bezprawne, oddawał włościanina w ręce pana, wprowadzał w stosunki całkiem odmienne, odrębne, obce myśli prawodawcy i zamiarom twórcy ustawy.

Ograniczenie wzajemnego stosunku tylko do roku, możliwość po upływie tego terminu rugowania chłopą, niepewność zatem bytu włościańskiego musiały najfatalniej odbić się na gospodarstwie włościańskim i na psychice rolników: niezaradność spotęgowana, dorywczość działania, obojętność gospodarcza, oto zjawiska moralne, których skutki wpłynęły potężnie na ogólny stan dobrobytu włościańskiego. Do warunków zewnętrznych, do zatamowania handlu zbożem na skutek systemu kontynentalnego, do zakazu wywozu wytworów krajowych za granicę, który pętał i niweczył gospodarstwo rolne, do ciężarów poborowych, rosnących z każdym rokiem w miarę przygotowań wojennych, przyłączyły się warunki wewnętrzne. Kiedy na początku r. 1812 rady departamentowe przedstawiły opis całego kraju pod względem rolniczym, opis ten

31 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

wypadł rozpaczliwie. Według przedstawienia sekcji ekonomicznej przy ministeryum spraw wewnętrznych, oprócz dep. krakowskiego, poznańskiego i bydgoskiego włościanie we wszystkich innych departamentach potrzebowali pomocy i zasiłku, ten na 3 miesiące, a ów nawet na 6 miesięcy przed żniwami. A Bignon dodaje do tego obrazu uwagi własne: „położenie włościanina polskiego nie zmieniło się wcale, właściciele nie przyspieszają jego wyzwolenia, a ponieważ istotnie rzeczy są na tym samym punkcie, co niegdyś, panowie, którzy nadal korzystają z tych samych przywilejów, powinni ponosić te same ciężary. Rząd powinien powiedzieć jedno tylko: że nie dopuści, ażeby choć jeden włościanin umarł z głodu”. Najzupełniej słuszną jest ocena Bignona, który myli się pod jednym względem, bo odtąd panowie korzystają ze znacznie większych, niż dawniej przywilejów.

Przyrównywano art. 4 ustawy do wybuchu wulkanicznego, i może nie bezpodstawnie: oślepiął blaskiem, sprowadzał zniszczenie. Ale bo

32 NAPOLEON I POLSKA

w życiu narodów nagle zmiany mogą następować tylko w stosunkach politycznych, zewnętrznych: można z dnia na dzień odmienić formę, nie sposób przeistoczyć od razu ich istoty, przekształcić bryły społecznej. Artykuł 4 ustawy jednym słowem znoszący na terenie księstwa zależność osobistą, nadający wszystkim mieszkańcom wolność indywidualną, zmuszający państwa ościenne, Prusy przedewszystkiem do zajęcia się sprawą włościańską, ten artykuł równocześnie staje się warunkiem przyspieszenia procesu dziejowego trwającego długo, którego początków należy szukać na kilka wieków przedtem, a który — dzięki odpowiednim stosunkom prawnym — ujawnia się obecnie prędzej i ostrzej. Był to proces wywłaszczania włościan przez posiadaczy większej własności.

Artykuł 4 ustawy konstytucyjnej księstwa sformułował także drugą zasadę systemu napoleońskiego — równości w s z y s t k i c h w o b e c p r a w a , a ustawodawstwo dało zasadzie tej zastosowanie we wszystkich prawie dziedzinach życia.

33 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

Podstawową cechą stanowego społeczeństwa jest różnorodność form własności, form odmiennych dla każdego stanu i tylko w granicach danego stanu zamkniętych: własność ziemska jest przywilejem szlacheckim, miejska prawem mieszczaństwa. Formom własności odpowiada przynależność stanowa i odrębność sądowej przynależności. Reformy końca XVIII w. dokonały u nas pewnego wyłomu w tym murze średniowiecznym, ale go nie zniosły, nie obaliły. Dopiero ustawodawstwo warszawskie wraz z prawodawstwem cywilnem dokonały zmiany istotnej: wprowadziły jedno dla wszystkich wspólne sądownictwo i pozbawiły własność charakteru politycznego, prawnopañstwowego *), nadając jej charakter wyłącznie prawnoprywatny; mówiąc inaczej zrównały wszystkich obywateli księstwa pod tym względem i wszystkim dozwolili korzystania z tego prawa jednakowo. Ustawa nie dotykała tego punktu, wynikała

*) W ustroju stanowym oprócz prawnopañstwowego charakteru własność posiada nadto charakter prywatnoprawny.

34 NAPOLEON I POLSKA

jednak z ducha jej i z zasad kodeksu, i niejednokrotnie był przez ministra potwierdzany. Tak, naprz., na zapytanie trybunału dep. bydgoskiego Łubieński oświadcza, 14 stycznia 1809: „że lubo nowe prawo do przeszłych przypadków stosowane być nie może, z tem wszystkim, poszukiwanie konsensu do kupna dóbr szlacheckich przez osobę stanu nieszlacheckiego jest nie potrzebne, gdy takowe osoby przez wprowadzenie kodeksu ogólnie tego prawa stały się uczestnikami. Jednakowoż na to pamiętać należy, że cudzoziemcy przed uzyskaniem indygenatu, żydzi *) zaś przed uzyskaniem prawa obywatelstwa wspomnianych dóbr nabywać nie mogą”. Na inne zapytanie, które brzmiało: „Konstytucja od Wielkiego Napoleona księstwu warszawskiemu nadana, ile obejmuje ten obiekt i czy szlachcic w mieście osiadły przysiągłszy na miejskie ma prawo być współnikiem tych wszystkich zarobków, które mieszczaństwo zyskuje”? Łubieński — ile że to było jeszcze przed wprowadzeniem kodeksu — odpisuje

*) O czem dokładniej patrz niżej.

35 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

15 marca 1808: „szlachcic mógł także, za konsensem prowadzić handel i do 1 maja, jeżeli w mieście życzy sobie mieć założony, niechaj kanon opłaci, później darmo to zyskać może”.

W granicach obywatelstwa warszawskiego znikły różnice, przywiązane do własności i zawodów stanowych; cała ludność została w ten sposób istotnie zrównana. Jak mówi społeczna satyra:

„Szlachcica piszą w rekruty,
Żydzi, chłopci i mieszczenie
Kładną się w równości stanie”.

Równość ta sięgała dalej, obejmowała wszystkie zawody, oraz służbę państwową, która dawniej stanowiła wyłączny przywilej szlachty. Dopuszczeni do wszystkich urzędów cywilnych i stopni wojskowych w jednakowej mierze ze szlachtą mieszczenie *) zapełniają wkrótce biura ministerjalne, wykonywując wiele niższych czynności administracyjnych. Urzędy wyższe pozostają

*) Oprócz mieszczaństwa, które już w konstytucji 3 maja uzyskało prawo otrzymywania niższych stopni wojskowych, obecnie dopuszczono w zasadzie do urzędów także i chłopów.

36 NAPOLEON I POLSKA

w ręku szlacheckim, nie z prawa, lecz z mocy faktu stanowią wyłączny przywilej żywołu, — rzecz zrozumiała — który od szeregu pokoleń zapełniał wszystkie dykasterya państwowe. Broniąc faktycznego stanu swego posiadania społeczeństwo szlacheckie nie sprzeciwiało się zasadzie równości prawnej, znajdujemy nawet, rzadkie zresztą, przykłady zachęty, skierowanej ku włościństwu, obietnice materialnego wyposażenia dla tych, którzy dosłużą się stopni oficerskich, ale nie ustępowało z zajmowanego stanowiska.

Ustawodawca sformułował tylko zasadę równości, pozostawił rozwinięcie jej w zakresie zjawisk omówionych samodzielnemu określeniu społeczeństwa polskiego. Istniała natomiast dziedzina odrębna, w której dowolność była niedopuszczalną, a sformułowanie konieczne, dotyczyła bowiem strony ściśle i wyłącznie politycznej, dziedzina prawa wyborczego. Napoleon z zasady naczelnej wyprowadził konieczną konsekwencję i wbrew temu, co o Polsce wiedział, idąc bez porównania dalej od reformatorów polskich końca w. XVIII, którzy tylko miastom

37 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

królewskim, jako takim, przyznawali prawa wyborcze, nadał je całemu stanowi nieszlacheckiemu *). Zapewniał wprowadzić szlachcie na 100 — 60 miejsc w sejmie (po r. 1809 — na 166 — 100), ale czyniąc tak liczył się tylko z rzeczywistym układem sił społecznych w Polsce, z faktyczną, ilościową przewagą szlachty wśród warstw posiadających, a przynajmniej ze swoim o przewadze tej przeświadczeniem. A jeżeli zapewnił jej odrębną nazwę, jeżeli nazwał zgromadzenia wyborcze szlacheckie — sejmikami, a przedstawicieli szlachty — posłami, w odróżnieniu od deputowanych, to dlatego, że rozumiał wielką doniosłość pierwiastków tradycyjnych w życiu narodów, że nie chciał razić przywiązań szlachty polskiej, że przez formalne wyróżnienie szlachty myślał okupić

*) Jeżeli mówimy o prawie wyborczym początków w. XIX, to pamiętać należy, że wszędzie istniał cenzus majątkowy, że w myśl teorii ówczesnej — za rewolucji, jak za cesarstwa — tylko pewne *minimum* własności nadawało wszystkie prawa obywatelskie, wzgl. wyborcze, i że owe *minimum* rosło nieustannie, aż do rewolucji r. 1830.

38 NAPOLEON I POLSKA

faktyczne ustępstwa na rzecz nieszlachty, że przez uwzględnienie dawnych nazw pragnął zdobyć sobie szlachtę i przywiązać ją do siebie na zawsze.

Jeżeli nawet zasada równości nie była całkowicie zastosowana, jeżeli sejmikom, zgromadzeniom wyłącznie szlacheckim zapewniono prawo podawania kandydatów do rad powiatowych, departamentowych i do sądów pokoju, prawo, będące w porównaniu do atrybucji zgromadzeń gminnych przywilejem, to jednak zastosowana w części tylko była wielkim krokiem naprzód, nadawała prawa wyborcze mieszczenom i chłopom, o ile posiadali własność, zbliżała do siebie poszczególne warstwy narodu.

Ale nadając prawa wyborcze nieszlachcie, ustawodawca nie wierzył w dojrzałość polityczną tej warstwy, w jej zdolności do wykonywania praw swoich, wychodził z założeń korzyści dalszych, jakie dla księstwa z czasem wyniknąć muszą z urzędzeń powyższych. Tym czasem pierwsze wybory, w początku roku 1809 zadały kłam przewidywaniom francuskim, zadzi-

39 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

wily przedstawicieli cesarza w Polsce. Okazało się, że w całych okręgach ilość wyborców miejskich i chłopskich przewyższała ilość wyborców szlacheckich, że gotowość do wyborów w wielu miejscach była silniejsza na zgromadzeniach nieszlacheckich niż na sejmikach. Z wyjątkiem nielicznych wypadków (Niemcewicz mówi o Zakroczymiu, Bourgoing o Inowrocławiu) wybory

odbywały się w największym porządku, naogół wprawdzie były całkowicie kierowane, wyznaczane prawie przez rząd*), trafiały się

*) Protokół zgromadzenia gminnego cyrkułu szóstego m. Warszawy 23 stycznia 1809, „...przybyły na toż zgromadzenie JW . Łubieński prefekt departamentu warszawskiego zagał one mową swoją, w końcu której zlecił WJmc. wiceprezydentowi miasta tegoż przeczytać uniwersał toż zgromadzenie zwołujący i wezwał JW . Prażmowskiego sędziego pokoju do odebrania przysięgi od Jmc. p. Lessla, patentem królewskim wyznaczonego na prezydującego tegoż zgromadzenia, poczem tenże wysłuchał przysięgi dwóch asesorów i sekretarza przez siebie wybranych, a przystępując do czynności zgromadzenia, oświadczył za deputowanego na sejm z cyrkułu szóstego Imc p. Noffoka obywatela posesyonata tegoż cyrkułu, na którego po trzykrotnem zapytaniu przytomnych jednomyślna nastąpiła zgoda”. Pomimo takiego formalnego, czysto automatycznego traktowania wyborów, na zgromadzeniu w Częstochowie, liczącym od 3000 do 4000 ludzi, znalazł się mieszczanin, który przeciwko temu zaprotestował. Powstała dyskusja, w skutek której zamiast oficjalnego kandydata Miączyńskiego z urny wyszedł mieszczanin Maszadro (opowieść Niemcewicza należy uzupełnić danymi noty Roźnieckiego).

40 NAPOLEON I POLSKA

jednak dowody zrozumienia przysługujących wyborcom praw, mechanizmu wyborczego i roli wyborców, zrozumienia, ujawnionego pomimo zautomatyzowania samych wyborów.

Zapoczątkowane w ten sposób zbliżenie stanów na polu służby publicznej staje się następnie przedmiotem obrad władz krajowych, Rady stanu, która zastanawia się nad dopuszczeniem przedstawicieli nieszlachty do rad departamentowych i powiatowych, a przedstawicieli szlachty do rad municypalnych, nad zespoleniem stanów w samorządzie miejscowym. Istotnie dekretem królewskim zniesiony został przywilej zapewniony szlachcie w ustawie, nieszlachta została dopuszczona do rad departamentowych.

Zasada równości istniała nie tylko w zakresie praw, sięgała głębiej, poczynała także obejmować obowiązki. W wykonywaniu służby

41 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

wojskowej dążono do zrównania szlachty z nieszlachtą. W ponoszeniu ciężarów podatkowych ziemiaństwo silniej nawet było obciążone od miast i, choć naogół ostatecznie cały ciężar spadał na barki włościan, w preliminarzach budżetowych majątności szlacheckie zajmowały pierwsze miejsce. Stosunek władz do ludności był na ogół jednakowy, równy, wymagania, choć różne co do formy, co do sposobu przemawiania, co do argumentacji, opierały się na tej samej podstawie. Jeżeli zaś w rzeczywistości zakorzenione przyzwyczajenia, stosunki, znajomości, protekcja sprawiały, iż szlachta zdobywała sobie ulgi w wykonywaniu przepisów, jeżeli natomiast z całą skrupulatnością stosowano je względem włościan, to ta nierówność, wynikała z faktycznej nierówności społecznej, wbrew zasadzie.

Istniał jednak wyjątek od ogólnej zasady, dotyczył całej warstwy społecznej, obejmował żydów. Ustawa nie przewidywała tego wyłączenia, które opierało się całkowicie na prawodawstwie krajowym. Wyłączenie nie no-

42 NAPOLEON I POLSKA

siło charakteru rasowego, nie dotyczyło tych wszystkich, którzy zmieniali wyznanie, ze zmianą religii nabywali prawa, z których potrafili korzystać, jak o tem zapewnia satyra współczesna:

I tak w księstwie warszawskim zdarzył pan niebieski,
Że się wszędzie kierują mechesy, mecheski,
Czy w wojsku, skarbie, prawie, owo zgoła wszędy
Izraela potomstwo pozyskują względy.

Wyłączenie to nie powstało jednak bez wpływu francuskiego, a nawet bez wyraźnego zezwolenia cesarskiego, było rezultatem długich narad, wymiany zdań między Dreznem i Warszawą, rokowań z Paryżem, rozmów z francuskimi ministrami sekretarzem stanu i spraw zewnętrznymi. Liczyło się z rozpowszechnionym o żydach mniemaniem, które Łubieński sformułował, jak następuje: „nieszczęśliwy sposób wychowania żydów naszych sprawia, iż, z młodu jedynie aplikując się do oszukaństwa, staje się to dla nich nałogiem, potrzebą, a źródłem zguby dla poddanych W . K. M.”. Wyptywało z ich rzeczywistej dla kraju obojętności, a nawet niechęci, która wystąpi wyraźnie w roku

43 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

1812 i 1813, niechęci powszechnej, mimo oderwanych objawów patryjotyzmu i gotowości do służby narodowej *). Nie otrzymało charakteru decydującego, nie wyłączało żydów zupełnie z życia narodowego, zawieszało jeno ich prawa obywatelskie na lat dziesięć, nie dotykało ich praw cywilnych, było wydane, w myśl prawodawcy, „z ostrzeżeniem cofnięcia jego, jeżeli izraelici odmienią przez ten czas obyczaje swoje”. Za zawieszeniem praw obywatelskich pójsć musiało także zawieszenie innych skutków

*) Oprócz nielicznych wypadków służby wojskowej, pułkownika Berka Joselewicza, i kilku innych, pamiętać trzeba, że w Warszawie istniała grupa żydów z Kronenbergiem i Rosenem na czele, upraszająca o dopuszczenie ich do praw obywatelskich, domagająca się zrównania ich w obowiązkach z pozostałą ludnością. „Chcą oni tak, jak inni, poddać się konskrypcji, chcą również także, jak inni obywatele, opłacać podatki i wszelkie wykonywać prawa, które dla innych mieszkańców są przepisane, na ostatku są gotowi uroczyście w tym względzie zeznać deklarację i już więcej nie dependować od tych, którzy do tego obywatelstwa przypuszczonymi nie będą, zgoła równymi w każdym względzie chcą być obywatelami”, 9 stycznia 1809. — Rola żydów w wojnie r. 1812, zwłaszcza ich nielitościwe postępowanie na Litwie w zimie roku tegoż powszechnie są znane.

44 NAPOLEON I POLSKA

równości, przede wszystkim wolności nabywania dóbr ziemskich: wolność ta jakieśmy mówili, najściślej była związana z pełnią praw obywatelskich. „Ponieważ żydzi, mówił minister sprawiedliwości, nie mogą na teraz wcale zostać obywatelami, nie mogą więc nabywać własności takiej, jaka by im dała zwierzchność nad obywatelami, albo nad takimi, którzy zawsze stać się mogą obywatelami, a stąd nie mogą nabywać włości osiadłych przez chłopów, mogą jednakowoż nabywać domów i gruntów, na których sami osiadą lub równych sobie nie obywateli t. j. żydów osadzą” *). Jako niepełni obywatele kraju odsunięci od

czynnej służby wojskowej, narażeni na specjalne rozporządzenia policyjne, podlegali jednak przepisom prawa cywilnego, korzystali w zakresie sądowym z opieki, jakiej im prawodawstwo pruskie nie dawało („lubo procedura kryminalna zeszłego rządu tymczasowo jest sądom za pra-

*) Dekret zawieszający prawa obywatelstwa czynnego żydów, 17 września 1808. Dekret zawieszający wolność nabywania dóbr, 19 listopada 1808.

45 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

widio wskazana, z tem wszystkiem przepisy jej sprzeciwiające się konstytucji księstwa warszawskiego lub zasadom ogólnym kodeksu aplikowane być nie mogą, dla tego żydzi zarówno z innymi mieszkańcami do świadectw i przysięgi przypuszczanymi być powinni”, 22 sierpnia 1809), znaleźli się w warunkach lepszych od tych, które im zapewniał rząd pruski.

Jeżeli pominąć to wyłączenie, dotyczące grupy tak odrębnej od pozostałego społeczeństwa, jeżeli pamiętać o różnicach, które dotąd nie tylko pod względem prawnym, lecz także obyczajowym, towarzyskim, dzieliły naród na stany, na światy najzupełniej sobie obce, to się dopiero zrozumie doniosłość skutków wprowadzonych zasad. Za zrównaniem prawnym, które pociągnąć musiało wspólność życia i wspólność działania we wspólnych urządzeniach narodowych, pójść musiało zniesienie tam obyczajowych i granic, dzielących stany, usunięcie przeszkód, uniemożliwiających zrozumienie wzajemne, i przesądów obustronnych, zcalenie społeczeństwa. Zamiast narodów szlacheckiego,

46 NAPOLEON I POLSKA

miejskiego, chłopskiego, w których w każdym z osobna w XVIII w. żyć mogło i istotnie ujawniało się poczucie polskie, rozwija się obecnie jeden naród polski, naród w nowoczesnym tego słowa rozumieniu. Proces, który się rozpoczął w końcu wieku ubiegłego, który postąpił naprzód zwłaszcza po upadku Rzeczypospolitej, dopiero teraz znalazł się w warunkach sprzyjających: powstaje organizm jednolity ze wspólną dla całego narodu świadomością, wspólną, mimo równocześnie odbywającego się w nim różnicowania na podstawie ekonomicznej klas społecznych, o własnych interesach cząstkowych.

Proces ten nie zatrzymuje się i nie zwalnia swego tętna, bo na jego straży stoi jedno, wspólne dla całego społeczeństwa, przenikające wszędzie, ogarniające wszystkie stosunki prawo prywatne. Zaorywując dawne miedze, odwraca ono obecnie skiby w myśl nowych wyższych zasad techniki.

Nakazany art. 69 ustawy, wprowadzony w życie 1 maja 1808, rozciągnięty 15 sierpnia 1810 na nowe departamenty księstwa, kodeks

47 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

Napoleona był tego procesu najpewniejszym czynnikiem *).

Przygotowywany przez długie lata, przyśpieszony przez Bonapartego, ostatecznie uchwalony w marcu 1804, nie był dziełem zupełnie oryginalnym, zapożyczał treść swoją z prawa rzymskiego, z dawnych zwyczajów, ordonansów królewskich, z parlamentów francuskich, z dzieł pisarzy (Domat, Pothier), z praw rewolucyjnych, nie był jednak zlepkiem mechanicznym. Stanowił całość skończoną, o formie doskonałej, prostej, ściślej, prawie matematycznej, system jednolity, jak gdyby z jednego kruszcu odlany w myśl interesów ideologii warstwy, która doszła do władzy, która wyzwoliła się z pod wpływu duchowieństwa, która pragnęła utrwalić swe zdobycze i zapewnić im rozwój. System ten powstał w promieniach filozofii XVIII w., filozofii prawa przyrodzonego, ale był wykuty przez potężnego władcę dobrze zorganizowanego państwa (akty stanu cywilnego z jednej strony, śmierć

*) Oprócz kodeksu cywilnego wprowadzono także kodeks handlowy francuski.

48 NAPOLEON I POLSKA

cywilna i konfiskata z drugiej). Jednostajny dla całego kraju i całego społeczeństwa otaczał opieką własność, gruntował równość, a wszystkie stosunki obowiązkowe wyprowadzał z fikcji wolności. Niezależny od wpływu kościelnego, najzupełniej i wyłącznie świecki kodeks francuski budował podwaliny nowego indywidualistycznego społeczeństwa i opierał je w księdze I-szej na spójnej, mocno pod władzą ojca związanej rodzinie, lecz rodzinie świeckiej, opartej o świeckie małżeństwo *), stosunek ściśle prawny, akt kontraktu, a jako taki podległy rozwiązaniu — rozwodowi, z przewagą osobistą i majątkową mężczyzny nad kobietą, z pełnym pominięciem praw dzieci nieślubnych, ze stałym na zasadzie równości opartym systemem spadkowym.

Kodeks taki, dopełnienie politycznych zasad napoleońskich, oparty na zasadzie narodowości

*) Według przedstawionego królowi przez Łuszczewskiego sprawozdania 25 marca 1811 do chwili tej w księstwie było 16 małżeństw cywilnych, które nie otrzymały poświęcenia kościelnego.

49 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

najszerzej pojętej *), był nie tylko czynnikiem zcalenia społeczeństwa, przynosił także warunki sprzyjające rozwojowi przemysłu we wszelkich zakresach.

W tym samym artykule 4-tym ustawodawca sformułował wreszcie najwyższą zasadę, na której miał się opierać cały ustrój młodego państwa, zasadę legalności. Legalność wyraża się w bezwzględnym i wyłącznym stosowaniu ustawy i praw, w przysługującej wszystkim bez wyjątku opiece trybunałów. Kraj pokryć miała

*) Dotyczył tylko Francuzów, gdzie przez Francuzów rozumiano wszystkie dzieci urodzone we Francji, oraz wszystkie dzieci rodziców francuskich urodzone zagranicą. Za obywatela księstwa prawo uważało każdego Polaka, który służył w legiach polsko-włoskich i nadreńskich, w wojsku francuskim do dn. 1 stycznia 1808, każdego obywatela księstwa, który służył w wojsku cesarskim, wreszcie każdego, który wszedł do służby wojskowej narodowej od ostatniej formacji 1806 r., pozostaje w niej lub z niej wyszedł na skutek ran albo z utraty zdrowia. W ten sposób prawo spłacało dług zaciągnięty względem tych, którzy byli istotnymi twórcami księstwa, żołnierzy polskich i legionistów, wychodząc z założenia, że obywatelstwo zdobywa się krwią własną, za sprawę kraju przelewana.

50 NAPOLEON I POLSKA

jednolita organizacja sądownictwa, w porządku swym niepodległa, w postępowaniu publiczna. A na czele całego sądownictwa stanąć miał z mocy ustawy i dekretu z 20 kwietnia 1808 r. minister sprawiedliwości.

Instytucja w Polsce nowa i nowością swą rażąca, ministerstwo sprawiedliwości otrzymało zadania rozległe i najbardziej odpowiedzialne, miało zapewnić zastosowanie zasad konstytucji w życiu, zorganizować ich opiekę, rozwinąć jej nakazy, słowem w ogólne wskazania konstytucyjne miało wlać treść konkretną, a nie wychodząc ze ściśle określonych ram zastosować je do wymagań rzeczywistości polskiej. Do wykonania tyle ciężkiego obowiązku powołany został dawny z czasów przejściowych komisyi rządzącej dyrektor, a obecnie minister sprawiedliwości i wiceprezes z urzędu rady ministrów Feliks hr. Pomian Lubieński.

Wśród wszystkich działaczy księstwa on jeden najwięcej miał niechętnych: niema zarzutu, którego by mu oszczędzono. Intrygant dbał tylko o własne interesy, myślący jedynie o wy-

51 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

pozażeniu licznej swej rodziny, człowiek, dla którego wszystkie środki były dobre, pochlebstwem, udaną pobożnością zdobywający sobie zaufanie, nawet miłość króla saskiego — był to jeden z cięższych zarzutów w księstwie, gdzie istnieli zwolennicy Francji, partyzanci Rosji, Prus nawet, gdzie brakło tylko stronników saskich — dla jednych zajadły konserwatysta i ukryty wróg postępu, dla drugich nieprzyjaciel Kościoła, dla wszystkich zanadto ambitny, żądny władzy, a w gruncie rzeczy człowiek niepewny, takim miał być minister sprawiedliwości według jego wrogów. A jednak błoto, którym go obrzucano, trafić mogło w człowieka, nie dosięgało ministra. Jako minister bowiem posiadał zalety niepospolite, których mu nikt nie śmiał odmawiać. Lojalny i pracowity, a pełen energii poznał prawo, które należało wprowadzać, zrozumiał jego ducha i potrafił je, może nawet wbrew własnym poglądom, rozwinąć w myśl wskazań ogólnych, co więcej umiał oprzeć się wszystkim przeciwnościom i — nieco zbyt pośpiesznie i bez przygotowania — utwalił

52 NAPOLEON I POLSKA

w Polsce kodeks Napoleona i jego zasady *). Bardzo czynny, organizator doskonały dobrał sobie współpracowników odpowiednich, którzy mu byli prawdziwie pomocni w tej trudnej pracy. Postawiony na czele nasamprzód przeszło tysiąca, a potem w dwójnasób prawie powiększonej ilości sędziów zaszczerpił w szeregach ich ład i porządek wzorowy, oraz świadomość potrzeby nowego prawa, utrzymał między nimi a sobą łączność, nie tylko organizacyjną,

*) Mimo artykułu ustawy i rozporządzenia królewskiego z dn. 27 stycznia 1808, nakazującego wprowadzenie kodeksu 1 maja t. r. Rada stanu na posiedzeniu 15 kwietnia uchwaliła prosić o odroczenie wprowadzenia kodeksu „na czas niejaki wobec niemożności zorganizowania sądownictwa”. Lubieński nie upatrywał dostatecznych powodów, wymagających odłożenia terminu, w tym sensie przedstawił sprawę Radzie stanu i Królowi, 16 kwietnia Kodeks wprowadzono uroczyście, na skutek ponownego z dn. 22 kwietnia rozporządzenia królewskiego. Podobnież i w r. 1810 Rada była zdania, iż nie należy wprowadzać kodeksu w nowo przyłączonych departamentach przed 14 paźdz. 1810. Lubieński w liście do króla, 4 czerwca 1810, zwalczał szkodliwość opinii Rady, a otrzymawszy przychylną odpowiedź na zapytanie 15 czerwca, czy należy wprowadzić kodeks uroczyście, dokonał tej uroczystości w dniu imienin Napoleona.

53 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

potrafił bronić bytu ich i stanowiska. Jedyne może z pośród wszystkich ministrów dokładnie obznajomiony ze stanem swego wydziału, o ruchu spraw, charakterze i ich statystyce, znający szczegółowo a ściśle jego działania, mógł przedstawiać sprawozdania, mógł w każdej chwili dowieść słuszności swego odrębnego istnienia. Lubieński był prawdziwym ministrem, wodzem sprawnie działającego hufca podwładnych.

Ale właśnie dlatego nowa instytucja wydawała się groźną nawet ludziom, którzy byli zwolennikami zasad nowych. Patrzyli oni, jak np. Kollątaj, z przerażeniem na wpływ jednego człowieka, który, mając pod sobą całe sądownictwo, trzyma w ręku mienie wszystkich obywateli, może zamienić swą władzę dozorczą nad sądownictwem na ściśle sądowniczą i oddać sądownictwo na łup koteryi.

Tem groźniejszą wydawać się musiała ta rola prawie nieograniczonego przedstawiciela legalności, rozporządzającego siłami organizacji, tym wszystkim, których interesy i poglądy były w wyraźnej sprzeczności z zasadami nowego

54 NAPOLEON I POLSKA

ustroju. A takich przeciwników konstytucji drezdeńskiej i kodeksu Napoleona nie brakło w Polsce.

Więc przedewszystkiem — ci, którzy nie chcieli wyjść poza ramy konstytucji 3 maja, którzy obawiali się zbyt pośpiesznych zmian, zbyt gwałtownych przewrotów. Uważali oni, iż nie rozmyślano dostatecznie przy rozwiązaniu problemu przeprowadzenia społeczeństwa z dawnego systemu w nowy, że nie przeprowadzono, a raczej przerzucono je z niejakim wstrząśnieniem. „Konstytucja wprowadzoną naturalnie być musi bez żadnej odwołki i zmiany”, pisał był w lutym 1809 do Zamoyskiego Szaniawski, dając tym wyraz nie tyle własnej opinii, ile trafiając do poglądów swego korespondenta, „ale egzekucja jego co do główniejszych części wymaga niejakiego ostrożnego stopniowania, tak, np., co do uwolnienia zupełnego włościan, trzeba do tego niektórych przygotowań do układów między dziedzicami i włościanami o dalsze powinności i daniny. Co do kodeksu, ten wprowadzono u nas przed należnym przegotowaniem, któreby rozszerzyło przyzwoitą jego w całym kraju znajomość i dokładne objęcie”. Zamoyski, rozwijał dalej w r. 1810 myśli powyższe w memoriałach, przedstawiając wtedy nie tylko własne poglądy, lecz opinię całego odłamu społeczeństwa, opinię, która w r. 1812 przybiera znowu kształty realnych projektów zmiany ustroju. Ale w szeregach przeciwników nowych poglądów następują szczyby. Kropiński pisząc do Czartoryskiego w końcu r. 1812 skarży się mówiąc: „Komitet wyznaczony, boję się, aby się nie podzielał, jako z różnorodnych części złożony. Wielu, a nawet Matuszewicz do kodeksu się przyzwyczaili i konstytucję 3 maja lekko traktują, za którą *tandem* jest cały naród i która choć nie w mocy, ale co do imienia jest nam potrzebna”.

55 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

Narzucony w r. 1807, zbyt pośpiesznie wprowadzony w r. 1808, kodeks był już w r. 1812 nawet dla części jego niedawnych przeciwników instytucją utrwaloną.

Następnie postawić należy duchowieństwo, ściślej mówiąc episkopat. Konstytucja, ogłasza-

56 NAPOLEON I POLSKA

jąca wolność wszystkich wyznań, uznawała religię katolicką za religię stanu. Duchowieństwo widziało w tym przyznane sobie stanowisko uprzywilejowane, potwierdzenie dawnej przed-pruskiej roli. Ustawodawca zaś myślał tylko o przywileju formalnym, reprezentatywnym, chcąc mieć je zrównane w prawach i obowiązkach z wyznaniem innymi. Stąd pierwsze nieporozumienie, stąd — różnorodny stosunek do świadczeń publicznych. Kiedy administracja nakłada na duchowieństwo obowiązki (np. wojskowe) na równi z innymi warstwami społeczeństwa, nadużywając czasem zasady, duchowieństwo broniąc się zasłania swym przywilejem, w którym widzi tylko swoje prawo. A kiedy ministerium żąda wykonywania nowych obowiązków świeckich — urzędników stanu cywilnego — duchowieństwo zasłania się ich niespółmiernością ze swym charakterem duchownym. Szczególnie zaś nieprzyjaznym musiał być stosunek kościoła polskiego do kodeksu Napoleona, zwłaszcza do pierwszej jego części (prawo rodzinne). Nie mając dostatecznych sił do walki,

57 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

nie mogąc napadać wprost na dzieło Napoleona — jego postępowanie z benonitami w Księstwie, jego stosunek do głowy kościoła musiały być ostrzeżeniem — episkopat występuje przeciwko rzekomo błędnemu, samowolnym sposobom stosowania nowego prawa, domaga się obrony swoich zasad przed ingerencją administracji i nietykalności dogmatów swego wyznania. Nie ustępuje ze swego stanowiska, a, nie mogąc walczyć z prawem, duchowieństwo ucieka się do jedyne go sposobu, jaki mu pozostaje, do protestu. W memoriałach protestuje, rozumiejąc dobrze prawne znaczenie takiego aktu, zasłania się przeciwko upływowi lat dawności, z myślą, że kiedyś przy zmienionych warunkach od protestu przejdzie do czynu. Warunki te znalazł za Królestwa kongresowego: ogłoszenie korespondencji z władzami księstwa, później projekty zmiany kodeksu na sejmach, oto — nowe akty działalności duchowieństwa, uwieńczone wreszcie pomyślnym dlań wynikiem, zastąpieniem I-szej księgi kodeksu przez prawa r. 1825 i 1836.

58 NAPOLEON I POLSKA

W księstwie i Galicyi byli wreszcie ludzie, którzy w myśl interesów swoich, a przedewszystkiem w myśl własnych poglądów żadną miarą nie mogli pogodzić się z tem, co się działo w Warszawie, ale przedewszystkiem ludzie tacy byli w polskich prowincjach Rosyi. Z oburzeniem patrzyli na to, jak „włościanom pochlebiono”, w tym samym czasie, kiedy właściciele ziemscy na Litwie i Rusi zdobywali za przyczynieniem się urzędów Rosyi prawa nad włościanami, których nie posiadali nigdy za czasów Rzeczypospolitej, jak tam szlachtę równano z mieszczanami, kiedy władcy rosyjscy „stan szlachecki przy prerogatywach uszanować nie zaniedbali, bardziej do stopnia godności podnosili”. W tej grupie ludzi, grupie feodałów, targowiczów albo duchowych spadkobierców Targowicy, ale także i drobnej szlachty litewskiej urzędowania księstwa, zasady jego prawa, działalność ministerium sprawiedliwości zasługiwały tylko na bezwzględne potępienie i walkę.

Za księstwa Łubieńskiego nie wahał się stawić czoła wszystkim wrogom nowego prawa. Skru-

59 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

pułom Fryderyka, powstałym skutkiem skarg biskupich, przeciwstawił własną dewocję, własne przywiązanie do religii, stosunki ze spowiednikiem królewskim O. Schneidrem, argumentom świeckim — argumenty mocniejsze, o świętości dzieła Napoleona, dla którego, jak wiedział, król żywił bezwzględne uwielbienie, którego woli podlegał bez zastrzeżeń. To też przemógł wszystkich i zwyciężył.

Kiedy w chwili tworzenia królestwa pod czujnym okiem Nowosilcowa redagowano nową ustawę, nie powrócono już więcej do czasów przedwarszawskich, nie obalono kodeksu, nie pominięto zasad napoleońskich, przyjęły się bowiem i były już wtedy unarodowione.

II. CHARAKTER ORGANIZACYI

Artykuł 6 ustawy głosił „rząd jest w osobie króla”, i królowi nadawał w całej rozciągłości władzę wykonawczą.

Konstytucja ustanawiała sześciu ministrów (nie ministerstw): sprawiedliwości, spraw wewnętrznych, wojny, policyi, skarbu i sekretarza stanu. Król mianował wicekróla, a w takim razie każdy minister pracuje oddzielnie z wicekrólem (wnosić należy, że ustawa w oddzielnej pracy każdego ministra z królem widzi zasadę). Gdyby król nie mianował wicekróla, interesy rozmaitych ministrów będą roztrząsane w radzie ministrów, dla przedstawienia ich królowi, do potwierdzenia; radzie przewodniczy prezes ministrów, którego król mianuje w takim razie. Dodani królowi odpowiedzialni przed nim ministrowie są samodzielnymi

61 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

zwierzchnikami każdy swego wydziału. Działają nie skrupowani w zakresie swego ministerstwa niczyjemi wskazaniem, prócz królewskich, mocni do działania i do określania zasad postępowania, obowiązującego podwładnych. Mogą składać radę ministrów, która nie jest najwyższą po królu instytucją wykonawczą, lecz w zakresie administracji jeno ciałem doradczym, przygotowującym projekty do postanowień administracyjnych.

Konstytucja dodawała nadto królowi do pomocy radę stanu, złożoną z tychże samych ministrów, do których „przydaje” czterech referendarzów, zbierającą się pod przewodnictwem króla, wicekróla albo mianowanego przez króla prezesa. Instytucją doradczą w zakresie prawodawstwa, instytucją kasacyjną w zakresie sądownictwa rada stanu była w zakresie administracji instytucją sądowniczą, rozpoznającą zajścia o jurysdykcję między władzami sądowymi i administracyjnymi, co w administracji pod spór podpada, jako też oddanie pod sąd urzędników administracji publicznej. Złożona

62 NAPOLEON I POLSKA

z naczelników wszystkich wydziałów władzy wykonawczej, jako instytucja stała, była powołana do sprawowania najwyższej kontroli nad całą administracją krajową.

Kraj został schematycznie podzielony na 6 departamentów, departamenty na powiaty (w ilości 60). Na czele departamentu stawia konstytucja prefekta, na czele powiatu — podprefekta, na czele municypalności (najniższa jednostka administracyjna) — burmistrza. Dodaje nadto przy prefekcie radę interesów spornych oraz radę departamentową, rady powiatowe i municypalne w następnych ogniwach administracji. Król mianuje urzędników administracyjnych zupełnie samodzielnie, oraz naznacza członków rad samorządnych na podstawie przedstawianej sobie listy kandydatów, wybranych przez odpowiednie ciała wyborcze.

Taką była według ustawy organizacja administracji, przywracająca jej wyłączne używanie języka polskiego i zapewniająca w księstwie obywatelom księstwa wyłączne prawo sprawowania urzędów. Zasadą jej było: mała liczba

63 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

kierowników, wielka liczba wykonawców, więc nieliczna, ześrodkowana u góry — Napoleon uważał, że małym państwom trzeba jak najmniej rządów i ciał rządzących, tem może wolno tłumaczyć, że osobisty skład rady ministrów i rady stanu był jednakowy — pokrywała kraj cały wielką siecią, zbiegając się do rąk ministrów. Ale i u dołu i u góry była całkowicie i wyłącznie zależna od monarchy. Nawskróś zcentralizowana posiada jednocześnie silne cechy indywidualistyczne, opiera się na osobistej, nie zbiorowej odpowiedzialności, jednocześnie wyznacza pole rozległe osobistemu, nie kolegialnemu działaniu. Zbudowana na zasadzie dyscypliny organizacyjnej i samodzielności osobistej, związana mocno u góry i oddana całkowicie w ręce panującego zapewniała w teorii rząd silny, ale wymagała panującego ruchliwego i pracowitego, zawsze czynnego, wszędzie obecnego, nawet arbitralnego, słowem monarchę, jakim był Napoleon.

Rząd księstwa był silny tylko w teorii, na papierze, rzeczywistość miała być teorii tej

64 NAPOLEON I PO LSKA

zaprzeczeniem; co bowiem stanowiło jego siłę w ustawie, było przyczyną zupełnej bezsilności w praktyce. Król, człowiek dobry, nam życzliwy, ale niezdecydowany, w postanowieniach powolny, w postępowaniu rutynista, liczący się z zadawnionymi zwyczajami mechanizmu saskiego, a zazdrosny o swe prerogatywy był nadto zawsze nieobecny w Warszawie. Rada ministrów jak gdyby nie istniała: każdy minister, z osobna zależny wprost od króla, który nie wypuszczał z rąk swoich przysługującej mu władzy, w każdej sprawie zwracać się musiał do Drezna. Mijały więc nieraz tygodnie, nim nadeszła odpowiedź. A tymczasem trzeba było działać szybko. Miast działać, czekano, niejednokrotnie w sprawach niecierpiących zwłoki, wstrzymywano postanowienia, tamowano normalny bieg życia i zwolna przyzwyczajano się do tego stałego stanu niepewności i niezdecydowania. Z czasem wytworzył się sposób życia, dla jedności rządzenia wysoce zresztą szkodliwy. Ministrowie nie odwoływali się wcale do rady ministrów, porozumiewali się sami z królem,

65 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

zdobywali sobie poszczególne dekrety i nie troszcząc się o całość rządili każdy swoim wydziałem. Do łączności poczuli się tylko, kiedy wymagało tego spółzawodnictwo z rosnącą wciąż w znaczenie Radą stanu, do której weszli radcy z poza ministrów, a która na czas wojny 1809 otrzymała pełnomocnictwa nadzwyczajne. Z tego spółzawodnictwa wyrósł dekret 20 czerwca 1810 r., zmieniający poniekąd charakter rady ministrów, nadający jej pewne cechy całości, udzielający prezesowi praw zwierzchnich, radzie zaś — prawo rozstrząsania w wypadkach wyjątkowych nagłości tych wypadków i związanych z tym środków, lecz nie pozwalający na wydawanie postanowień. Ale i ten dekret zmienił nie wiele: rząd warszawski był niespojony, słaby, działający niezgodnie na organy niższe. A kiedy prezes rady próbował korzystać z nadanych mu praw, kiedy żądał sprawozdań o wykonywaniu dekretów królewskich, otrzymywał najczęściej odpowiedzi wymijające. Każdy minister zasłaniał się fikcją swej odpowiedzialności osobistej, a w najlep-

66 NAPOLEON I POLSKA

szym razie dowodził, że zawiesił tymczasowo wykonanie dekretów, czekając na postanowienie królewskie w sprawie przesłanych przez siebie uwag tymczasowych. Potockiemu nie pozostawało nic innego, jak donosić królowi o tem, co się działo, choć wiedział, że raporty jego „nieczytane z koleją wypadków szły jeno zapamiętać archiwa drezdeńskie”.

Projekty reform, jeżeli powstawały, powracały z Drezna, lecz nie do rady ministrów, jeno do każdego ministra z osobna, w myśl

ustalonego porządku postępowania. „W ten sposób, mówi Bignon, każdy jest powołany na sędziego we własnej sprawie”. Nieskoordynowaniu u góry odpowiadał brak jedności u dołu. Niedostateczna organizacja ministerjalna sprawiała, że reskrypty poszczególnych ministrów pozostawały ze sobą w sprzeczności, krzyżowały się wzajemnie, a urzędy krajowe żyły we wzajemnej walce. Namnożyło się ich w dziedzinie skarbowości (dyrektoryat, intendtura) i policji, lecz bez dostatecznie określonej kompetencji, spółzawodniczyły tylko z prefekturami,

67 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

a że prefekci, w swym stosunku do ministerium też nieokreśleni, usiłowali ogarnąć całokształt administracji w granicach departamentu, stąd — spory o atrybucje urzędów, zatamowanie spraw rządowych, skargi na arbitralność urzędników. Ze schematycznego podziału kraju wynikały niedogodności dalsze: powiaty nie odpowiadały ludności, a podprefektury potrzebom departamentów. Stało się, jak mówił Godlewski, że „znaleziono w tym świętym statucie trudności do zaprowadzenia jasnej, prostej dla mieszkańców dogodnej i do bogactwa kraju stosownej administracji, a upatrzone potrzebę, czy obowiązek naśladowania rządów państw wielkich i bogatych, do przejmowania od nich różnych cząstkowych urzędzeń, składających machinę, której ani części między sobą i ogółem, ani ogółu ciężar z siłą, która go poruszać ma, nie są w stosunku”.

Trudności sytuacji może nie dawałyby się tak silnie odczuwać, gdyby na czele administracji stał człowiek mocny, energiczny, nawet bezwzględny, jeden z tych administratorów,

68 NAPOLEON I POLSKA

którzy szli za wojskami Napoleona rządzić krajami podbitymi. Tymczasem ministrem wewnętrznym był człowiek zdolny wprawdzie i pracowity, uczciwy i bardzo sumienny, lecz słaby i bez energii, doskonały szef biura ministeryalnego, lecz nie minister zwierzchnik prefektów, nie kierownik służby żywności, opartej częstokroć o rekwizycje. A tu trzeba było żelaznej woli, sprężystego działania i mocnej konsekwencji w postępowaniu: tego wszystkiego brakło najbardziej Łuszczewskiemu.

W księstwie zdawano sobie powszechnie sprawę z sytuacji: rozumieli to ministrowie, mówiła o tem opozycja sejmowa, donosili swemu rządowi rezydenci francuscy, pojmował król. Zastanawiano się nad drogami wyjścia: myślano o utworzeniu wicekrólestwa, o przelaniu władzy przez króla na któregoś z jego braci, na Davouta lub kogokolwiek innego, proponowano obdarzyć Radę ministrów atrybucjami organu władzy istotnej. Równocześnie raz po raz poruszano drogą poufnych informacji myśl zwrócenia się wprost do cesarza. Rezydentowi przed-

69 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

stawiano nieustannie, że wszystko stracone, jeżeli cesarz się do tego nie wtrąci, powszechnie odwołując się do wpływu francuskiego, a odpychając władzę saską: „zdawałoby się, że pragnęliby mieć władzę cesarza nad sobą” (on voudrait presque n'obéir qu'à S. M. l'Empereur), pisze Bignon. Z drugiej zaś strony powstaje całkowity projekt reformy, zbudowany rzekomo na podstawie oszczędnościowej, będący nawrotem do czasów z przed upadku Rzeczypospolitej, organizujący całą miejscową administrację na zasadach wyborczych i służbie bezpłatnej. Wreszcie pozostawała droga pośrednia, wypływająca raz po raz sprawa konieczności zmiany osobistego składu ministeryum i uregulowania kompetencji poszczególnych urzędów.

Na zmianę ministrów nie mógł się król długo zdecydować, w delikatności swej posuwając się za daleko*), na ustąpienie władzy

*) Węgleński, minister skarbu, wiedząc o niezadowoleniu i grożącym mu odwołaniu sam podał się do dymisji. Al. Potocki, nieudolny minister policji, długo nie chciał ustąpić, wreszcie król zdecydował się go odwołać pod naciskiem francuskim, co do Łuszczewskiego, któremu nie można było stawiać żadnych zarzutów natury osobistej, król nie powziął żadnej decyzji. Łuszczewski pozostał na swym posterunku do śmierci (1812 r.).

70 NAPOLEON I POLSKA

bratu nie chciał przystać. A kiedy wreszcie w r. 1812 w chwili rozpoczynania kroków wojennych, gotów był ks. Antoniego mianować wicekrólem, pod naciskiem francuskim musiał dekretami 26 maja 1812 przelać pełnię władzy na radę ministrów. Dla księstwa zmiana ta przyszła zapóźno: nowa rada, właściwie tylko dodana intendentowi, gubernatorowi, a przede wszystkim ambasadorowi francuskiemu — nie z prawa, lecz siłą rzeczy — miała być nie tyle istotnym rządem centralnym, ile wyłącznym organem, przez który Francja wyciągała z księstwa ludzi, konie i prowianty.

Jeżeli narzekano na braki rzeczywiste, jeżeli niektóre instytucje istniały na papierze tylko, jeżeli administracja wydawała się zbyt kosztowną, za mało sprężystą w departamentach, za mało zespoloną w ministeryach, to jednak nie należy wnosić z tego, ażeby kraj zatrzymał

71 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

się choćby przez chwilę na jakimś punkcie martwym. Pomimo braków organizacyjnych, mimo stały deficyt, wyczerpanie skarbu, brak funduszy na potrzeby najniezbędniejsze, państwo funkcjonowało, funkcjonowało nie gorzej niż za ostatnich lat Rzeczypospolitej, niż za czasów pruskich. Jeżeli nie bito dróg, nie wyzyskiwano bogactw naturalnych, czynniej nie popierano z urzędu przemysłu, to jeno dlatego, że większość olbrzymia wysiłków musiała być użyta na zapewnienie potrzeb nagłych, na utrzymanie wojska, na ściąganie rekruta i podatku, na zabezpieczenie ładu w kraju, na wypełnienie praw, uchwalonych przez sejm, na szkoły, na podtrzymanie rynku, chwiałego się stale pod wpływem zalewu kraju złą monetą zdawkową i skutkiem zatamowania handlu zewnętrznego.

Byli prefekci bez zdolności i wartości administracyjnej, jak Małachowski lub Łubiński, ale nie brakło także wśród nich ludzi energicznych i oświeconych, administratorów poważnych, umiających łączyć troskę o dobrobyt podwładnych

72 NAPOLEON I POLSKA

z wymaganiami państwa (Rembieliński, Wodzicki, Garczyński). Odsunięci od wszelkiego udziału w administracji przez lat przeszło dziesięć, rządzeni, lecz nie rządzący, znający administrację pruską z jej skutków, lecz nie z praktycznej, technicznej jej strony, za rządów pruskich nie mogli Polacy nawet interesować się techniką administracji. Obecnie działo się zupełnie inaczej: obecnie w biurach ministeryalnych przy wypracowywaniu regulaminów lub wykonywaniu rozporządzeń, musieli zaglądać do form dawnych polskich, do przepisów pruskich, ale przede wszystkim kształcić się na wzorach francuskich. Do tego zmuszało ich życie: w nieustannych stosunkach z władzami francuskimi, cywilnymi i wojskowymi, z administracją skarbu i zarządem intendencji dóbr i lasów, w wykonywaniu konwencji bajońskiej i przygotowywaniu konwencji o wydzielenie dóbr, nadanych przez cesarza generałom francuskim, stawali wobec form, które trzeba było znać gruntownie, ażeby móc wspólnie z wypróbowanymi administratorami francuskimi prowadzić robotę, ażeby nie

73 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

wpaść w sieci nastawione, na niedoświadczonych „współpracowników”.

Francuskie formy były administratorom naszym narzucone także bezpośrednio: w pierwszych miesiącach r. 1808, w czasach tworzenia nowej administracji w samej Warszawie istniało źródło tego wpływu. Davout reprezentował je w zakresie wojskowości, rezydent Serra — w dziedzinie spraw cywilnych. Otrzymałszy w czasie rokowań o konwencję bajońską polecenie sprawdzania budżetu księstwa, nie omieszkął skorzystać z tej sposobności dla zagarnięcia władzy w ręce swoje. Dla zapoznania się z całokształtem administracji księstwa i dla zaproponowania zmiany w jej etatach, Serra rozpoczęła konferencje z ministrami. Z przygodnych konferencje te stają się stałymi: rezydent pracuje regularnie co dzień z innym ministrem, poświęcając jeden dzień w tygodniu prezesowi komitetu żywności, a jeden na rozpatrywanie dochodów skarbu, używa do pomocy własnej urzędników administracji warszawskiej lub nawet ludzi na uboczu stojących. Ma określić

74 NAPOLEON I POLSKA

tylko budżet, chce zreformować całą administrację, narzuca jej organizację francuską. „I czemużby nie, pisze do Bourgoinga? czyż

jest to dzisiaj złym wzorem? czyż myślą, że system pruski jest wart więcej?” — Nie udało mu się wprawdzie zreformować systemu warszawskiego, nie stworzył nowych instytucji, zresztą myślał głównie o finansach, potrafił jednak narzucić formy francuskiego porządku administracyjnego. Wpływ bezpośredni trwa nadal. Rezydenci dopuszczeni nieomal do rządów, wtajemniczeni we wszelkie sprawy w związku z konwencyami, czy też w celu uzbrojenia i umocnienia księstwa w przewidywaniu wojny, może nawet bez świadomego zamiaru narzucają stopniowo a nieustannie formy, do których sami byli przyzwyczajeni.

Jeżeli administracja księstwa nie wprowadzała w życie nowych zasad administracji, to jednak sama zmuszona do stosowania form francuskich, przenikała się duchem porządku i dyscypliny francuskiej, sama powoli przejmowała

75 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

się zasadami, które stanowiły siłę Francji napoleońskiej.

Za księstwa nie dała korzyści istotnych: kraj nie mógł sił swoich poświęcać sprawom wewnętrznym, interesom rozwoju pokojo-wego, cały wysiłek jego był skierowany na zewnątrz, na rzeczy wojskowe i wojnę. Ale nie dając rezultatów natychmiastowych rodziła dalsze, późniejsze. W biurach warszawskich, jak w szkole, kształcili się przyszli statyści i administratorowie, przyszli ministrzy i radcy stanu królestwa kongresowego, na wzorach francuskich i na nowych zasadach zaprawiali do praktyki, której owoce zbierać miało najbliższe następne pokolenie, której skutki dalsze nie przestają trwać w życiu naszym, aż po dzień dzisiejszy.

Najzupełniej odmiennie od administracji cywilnej rozwijała się organizacja wojskowa księstwa. Administracja cywilna, będąc dziełem Napoleona, była jeno pod pośrednim wpływem Francji, zaś wojsko warszawskie pozostawało w najściślejszym związku z cesarzem, stanowiło

76 NAPOLEON I POLSKA

część jego sił wojennych. Konwencja drezdeńska (22 lipca 1807) zobowiązała księcia warszawskiego, jako członka konfederacji reńskiej, do utrzymywania w księstwie 30 tys. Kontyngensu wojskowego, a nowa po pokoju wiedeńskim konwencja 30 list. 1809 podniosła go do 60 tysięcy. Pozatem pewne oddziały wojsk warszawskich były z mocy konwencji bajońskiej i urzędów częściowych na służbie francuskiej. Kontyngensy wojskowe państw skonfederowanych, organizowane wprawdzie samodzielnie, pozostawały stale pod dozorem władz francuskich; w czasie pokoju luźnie związane z siłami francuskimi i, nieraz powiększane, na mocy konwencji specjalnych, w czasie wojny wchodziły w szeregi armii francuskiej, jako wojska broni obcej pod rozkazami dowódców francuskich. Formalny tylko zwierzchnik w czasie pokoju, Napoleon stawał się w czasie wojny jedynym faktycznym zwierzchnikiem kontyngensu, który odtąd podlegał jego wyłącznej władzy. To też w interesie cesarza leżało,

77 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

ażeby kontyngens był zawsze gotowy do wojny, był siłą faktyczną, działającą sprawnie.

Ponadto na różnicę charakteru administracji wpływ potężny wywierać musiał wzgląd inny jeszcze. Kiedy administracja księstwa miała być stworzona odnowa, na gruzach dwa razy w ciągu roku niszczonej organizacji dawnej, rozbitej pruskiej i tymczasowej warszawskiej, kiedy opierać się miała o formy i zasady obce obu poprzednim, kiedy zatem liczyć się musiała nie tylko z trudnościami wszelkiej inowacyi, ale także z zamętem, jaki wypływał z pomieszania części różnych i musiał trwać w kraju, wojskowość księstwa była tylko dalszym ciągiem i rozwinięciem istniejącej już organizacji. W chwili powstania księstwa istnieli wodzowie doświadczeni, istniały kadry wojskowe gotowe, istniały szeregi, zdawna do wojny zaprawione, istniała całkowita organizacja, która przeszła liczne próby życiowe, przyniesiona do kraju drogą praktyki, z własną ideologią i własnymi zasadami, nie narzuconemi dnia jednego, lecz rozwiniętymi

78 NAPOLEON I POLSKA

w ciągu długich lat, organizacja, którą trzeba było dopełnić jedynie pod względem liczebnym. Administracja cywilna powstała w chwili nadania konstytucyi, wojskowa łączyła w sobie doświadczenie lat rewolucyjnych polskich, zasady legionowe, dyscyplinę wojsk i praktykę wojen napoleońskich, była rezultatem całego szeregu czynników, związanych ostatecznie przez cesarza.

Powstała w ugodzie styczniowej r. 1797, podpisanej przez gen. Bonapartego i administrację generalną Lombardyi z jednej strony, a działającego w imieniu współrodaków gen. porucznika Dąbrowskiego z drugiej. Ugoda medyolańska, pierwsze skryształizowanie dążeń niepodległościowych, wynik narad i zabiegów, starań i dyskusyj najczęściej jałowych emigracyi, a przede-wszystkiem rezultat myśli trzeźwej praktycznej nowego naczelnika, służyła celom różnym. Armia przez nią stworzona miała być zorganizowaną, prawdziwą reprezentacją Rzeczypospolitej tak, jak dla Francji rewolucyjnej były nią jej armie republikańskie, miała być nadto

79 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

zaczynem odbudowania ojczyzny i szkołą nowej wojskowości. „Nauczają się w nich Polacy, pisał Dąbrowski, że nie sama tylko brawura odnosi zwycięstwa, lecz także porządek i taktyka”. A wzywając rodaków ogłaszał: „Francya zwycięża. Ona się bije za sprawę narodów. Starajmy się osłabić jej nieprzyjaciół. Francya pozwala nam schronienia. Czekając lepszych losów dla kraju naszego, idźmy pod jej chorągwie”.

Ugoda medyolańska tworzyła na żołdzie lombardzkim, a pod chorągwiami i pod barwami francuskimi, jako protegującymi ludzi wolnych, legiony polskie o umundurowaniu, zbliżonym do zwyczajów polskich, ozdobionem napisem „ludzie wolni są braćmi”, i zapewniała legionistom zupełne obywatelstwo lombardzkie. Organizacja poszła rażno: w połowie kwietnia legion liczył przeszło 3000 głów i dał już dowody swej wartości bojowej. Napływ wojskowych polskich był tak liczny, że przystąpiono do zorganizowania dwóch legij piechoty, złożonych każda z 3 batalionów i 3 kompanij artylerji, bataliony składały się

80 NAPOLEON I POLSKA

10 kompanij, a każda kompania liczyła 125 ludzi. Każda z legij stanowiła całość organizacyjną i odrębną pod rozkazami własnego szefa, z własnym sztabem, i właściwościami umundurowania, które w obu legiach było polskie. Obie legie podlegały wspólnemu naczelnemu dowódcy, który wraz z adjutantami stanowił sztab główny. Pod koniec r. 1797 nastąpiły nowe zmiany: powstała nowa Rzeczpospolita cyzalspińska, z którą dowódca zawrzeć musiał nową umowę. Warunki materialne legionów, których liczebność wciąż rosła, były bardzo ciężkie: tylko patriotyzmem i osobistym wpływem dowódcy trzymała się karność administracyjna i sprawność bojowa tego wojska.

Doświadczenie włoskie sprawiło, że rząd francuski zgodził się chętnie w r. 1799 na utworzenie nowej formacji legionowej z jeńców i zbiegów austriackich na drugim, północnym terenie wojennym. Według przedstawionego projektu nowy legion miał się składać z 4 batalionów piechoty, 4 szwadronów lekkiej jazdy i kompanii artylerii konnej. Każdy

81 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

batalion miał być złożony z 10-ciu kompanij, siła jednej kompanii 123 ludzi, każdy szwadron z 2 kompanii, ogółem głów 116. Legią miał dowodzić gen. brygady, przy którym miał być, jako szef sztabu generalnego, adjutant generalny. Legia, niezależna zupełnie od formacji włoskiej, miała wejść w skład armii dunajskiej. Rząd francuski projekt zatwierdził, na zakład legii przeznaczono naprzód Pfalzburg, dowódcą był jej projektodawca Kniaziewicz. Organizacja głównie dzięki staraniom i talentom Fiszera posuwała się szybko: legia zorganizowana w sile około 3000 ludzi wzięła czynny udział w wojnie 1800 r. na terenie niemieckim.

Dwie formacje polskie, pędzone z rozkazu losu od zwycięstw do klęsk, dziesiątkowane przez wojnę i nędzę, i wciąż dopełniane napływem nowych sił, ożywiane ciągłą mimo rozczarowań nadzieją, przerzucane z północy na południe, do Rzymu, z Niemiec do Włoch, przeżywające po krótkich chwilach tryumfu długie miesiące przygnębienia, legiony polskie zależne całkowicie od woli nowego władcy

82 NAPOLEON I POLSKA

Francji zachowały własną odrębną, polską, choć do nowych wymagań przystosowaną hierarchię wewnętrzną, własny cel istnienia, były raczej wojskami sprzymierzeńcami, a nadto rewolucyjnymi, w tym samym czasie kiedy we Francji następowała zmiana zasadnicza. Wojska francuskie pod silną ręką Napoleona wiązały się co raz bardziej w kadry regularnej armii mocarstwa militarne, z rewolucyjnych stawały się armiami stałymi i otrzymywały nową jednolitą dla całego mocarstwa organizację. Istnienie blisko 15 tysięcznej armii polskiej odrębnej pozostawało w organizacyjnej z nowym stanem rzeczy sprzeczności.

Prócz organizacyjnych istniały względy innej, politycznej natury. Pierwszy konsul szukał porozumienia z Pawłem, zawierał z Rosją traktat, który wydawał w jego ręce i na niepewność losu emigrantów francuskich, który z obowiązku wzajemności przynosił zagładę istnieniu legionów, jako reprezentacji narodowej. — W końcu roku 1801 nakazano nową organizację legionów. Stworzono z legionów włoskich dwie pół-

83 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

brygady piechoty, pod kierownictwem gen. Vignolle'a, na modłę francuską. Każda półbrygada składała się z trzech batalionów. Artylerię zwinięto, a oficerów i żołnierzy wcielono do piechoty. Potem przyszła kolej na legion naddunajski: stworzono zeń na tych samych, co i poprzednio, zasadach, półbrygadę 3-cią polską. Gen. Dąbrowski otrzymał tytuł inspektora gen. wojsk polskich i gubernatora kilku prowincyj włoskich.

Powoli zaciera się zupełnie odrębność polska, znika ostatecznie w ich nazwach wszelkie wspomnienie pochodzenia legionów. Półbrygady polskie weszły w skład służby królestwa Etrucyi, a w marcu 1802 2-i i 3-a otrzymały nową nazwę, wcielone do wojsk francuskich tworzyły odtąd 113 i 114-ą półbrygady. Kolejno na służbie Francji lub ustępowane monarchiom słońdownym, na San Domingo lub w Neapolu, wreszcie na Śląsku w r. 1806—7 w wojnie o Polskę, dopełniane siłami polskimi, pod nową nazwą legii nadwiślańskiej przetrwać miały czasy cesarstwa.

84 NAPOLEON I POLSKA

Legiony istnieć przestały, lecz nie znikła ich militarno-organizacyjna idea. Legion, jako organizacja odrębna wewnętrznie i narodowo samodzielna, choć silnie związana zewnętrznie z całością armii, w której skład wchodzi, taki legion wydawał się Napoleonowi formacją nawskroś polską. W niej widział on nowożytną formę polskiej organizacji wojskowej tak, jak w

pospolitem ruszeniu odnajdował typową formę dawnej, szlacheckiej wojskowości. To też kiedy w r. 1806 przystępuje do organizacji sił powstańczych polskich, ucieka się do form obu, apeluje do uczuć szlachty, którą zwołuje w szeregi ruszenia, nakazuje utworzenie legionów. Pierwszy legion formuje jeszcze nawet przed rozpoczęciem wojny, zlecając we wrześniu 1806 gen. Zajączkowi i Henry — Wołodkowiczowi utworzenie legij z dezertersów pruskich. Nowa legia, umundurowana na pół po polsku, na pół po francusku, z językiem komendy francuskim, ze składem, wzorowanym na wojsku francuskim, z żołnierzami Polakami i oficerami przeważnie Francuzami, później wcielona

85 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

do armii księstwa warszawskiego była łącznikiem między pierwszymi legionami, a wojskami, utworzonymi na ziemiach polskich.

Siły powstańcze były już zorganizowane w formacje tymczasowe, — Zajączek dowodził legią północną, dopełnioną w Polsce, Dąbrowski objął władzę nad dywizją utworzoną z sił, ściągniętych w poznańskim, Poniatowski był mianowany organizatorem wojska w dep. warszawskim — kiedy z łona dowódców wyszedł pierwszy wspólny projekt organizacji wojska polskiego (10 stycznia 1807). Wojsko polskie miało się składać z 3 dywizyj czyli legionów, każdy legion z czterech pułków piechoty, 3 kompanij

artylerii i pociągów, 2 pułków kawalerii. Pułk piechoty miał się składać z 3 batalionów, batalion 9 kompanij po 139 ludzi każdy i 30 ludzi sztabu pułkowego, artyleria i kawaleria miały być uformowane na modłę francuską, kokarda i oznaki stopni —

francuskie, żołd — na stopie francuskiej. Pierwszy ten projekt, opierający się na ściągniętej już sile 36 batalionów piechoty, 9 kompanij artylerii i 4333 kawalerzystów,

86 NAPOLEON I POLSKA

określający siłę każdego legionu na 17.300 ludzi, liczył się z drażliwościami wodzów i dotychczasową praktyką, tworzył samodzielne jednostki, nie związane ze sobą, podporządkowane jedynie woli cesarza, o wspólnej nazwie i kadrach, z uwzględnieniem praktyki francuskiej. Zmieniony następnie pod piórem cesarza, bardziej zbliżony do zasad francuskich, ograniczający liczebność sztabów, powiększający skład kompanii, zmniejszający ogólną ilość wojska w legionie, projekt ten posłużył za podstawę do ostatecznej organizacji regularnych sił komisji rządzącej. Trzy legiony, pozostające pod władzą militarną cesarza, podlegały pod względem administracyjnym dyrektorowi wojny, który jednocześnie był dowódcą 1-szej legii, ale równi mu w stopniu gen. Zajączek i Dąbrowski niechętnie poddawali się administracyjnemu dozorowi ks. Józefa, który napotykał na nieprzewidywane przeszkody i niesubordynację u Zajączka w obu znajdował dążenie do całkowitego usamodzielnienia swych dywizyj.

Po ukończonej wojnie, po zawarciu pokoju

87 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

cesarz, naczelny wódz sił polskich, zostawił w nowo utworzonym księstwie, korpus francuski pod dowództwem marsz. Davout, któremu oddał dowództwo nad całym terytorium księstwa. Przejął w ten sposób atrybucje swoje na marszałka, który otrzymywał władzę nad wojskiem i nad administracją wojskową księstwa.

Taką była sytuacja, kiedy konstytucja nadała księstwu zasady prawne. W zakresie wojskowości postanawiała tylko, że siła zbrojna wynosić będzie 30 tys. wojska zawsze obecnego pod bronią, że król może część wojska warszawskiego zastąpić w księstwie saskim, oraz nadawała prawa wyborcze żołnierzom i oficerom, uwolnionym od służby, rannym lub po kilku kampaniach, będącym w służbie czynnej, a ozdobionym odznakami honorowymi, oraz oficerom. Tworzyła nadto ministerium wojny. Wojsko istniało faktycznie, posiadało własne formy i organizację, należało więc nadać tej rzeczywistości charakter prawny. Do tego się też ograniczono.

Ale wojsko to, złożone z trzech dywizyj,

88 NAPOLEON I POLSKA

pozostające pod rozkazami wojennymi Davouta, a administracyjnymi ministra ks. Poniatowskiego, ze sztabem zbudowanym na wzór francuskiego, z przepisami i sądownictwem francuskimi, z umundurowaniem i językiem komendy polskim, określonymi ostatecznie rozporządzeniem 19 grudnia 1807, powstało w czasie wojny, z mocy środków nadzwyczajnych, samorzutnej inicjatywy

wolontaryuszów, akcyi Dąbrowskiego, dekretów cesarskich. Należało je oprzeć na zasadach stałych, sformułować podstawy popisu.

Dokonano tego, dekretem 9 maja 1808 o konskrypcji, wzorowanym na Francji: popisowi podlegać mieli wszyscy bez różnicy stanu i wyznania, prócz duchownych wszelkich wyznań, urzędników cywilnych i nauczycieli, w wieku od 21 do 28. Popisowi dzielą się na 4 grupy (21-22, 23-24, 25-6, 27-8), nadto do 50 roku życia tworzyć mają rezerwę. Król postanawia wysokość kontyngensu. Służba nie jest ściśle osobistą: każdy wylosowany ma prawo postawić zastępcę. Uchylający się od służby podlegają karze, za której uiszczenie odpowiedzialność

89 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

cięży na gminie. Założono w ten sposób podwaliny pod armię narodową, wojsku nadano wreszcie formy zewnętrzne, zamknięto je

w silnych kadrach: cały rozwój wojskowości miał obecnie zależeć od jednolitości działania zwierzchników i panującego w nim ducha karności. Tej jednolitości zabrakło początkowo w czasach pokoju. Zaczęły się spory między generałami, spółzawodnictwo między zasłużonym Dąbrowskim, niesfornym Zajączkiem, a ks. Józefem. Jedynie obecność nieprzychylnego ministrowi wojny Davouta, jego bezwzględność i stanowczość utrzymywały dyscyplinę u góry, zapewniały posłuszeństwo u dołu.

Z czasem jednak, na polu walki, w czasie wojny przycichły zawiści, odnalazła się jednolitość działania: jedność wodzów odpowiedziała dzielność wojsk, sprawność ruchów, świetność czynów.

Po wojnie r. 1809 wojsko otrzymało nową organizację: naprzód książe Józef podzielił je na dwie dywizje, później król, podnosząc siłę zbrojną do 60 tys. podzielił kraj na 4 okręgi

90 NAPOLEON I POLSKA

wojskowe. Następnie i ta organizacja uległa zmianie: w ciągu r. 1811 przystosowana powoli do planów wojennych cesarza, do jego pomysłów, przerasta stopniowo granice księstwa, zlewa się z ogólnym rozkładem sił cesarstwa, ażeby móc wreszcie wejść całkowicie w jego szeregi. Wojsko księstwa jest podzielone na 4 dywizje: trzy pozostają pod rozkazami ks. Józefa, czwarta ześrodkowana w Gdańsku — wchodzi w skład korpusu marsz. Davouta. Na wiosnę r. 1812 trzy dywizje warszawskie otrzymują numery wielkiej armii, ogólną nazwę korpusu polskiego, jako korpusu V-go armii cesarstwa. Jeszcze wojny nie było, a już kontyngens warszawski stracił swoją odrębność, a oznaczony znamiennym imieniem, zdającym się zapowiadać zmiany zasadnicze, wszedł w szeregi bezpośrednio i wyłącznie zależne od protektora konfederacji reńskiej. Wojsko polskie, w założeniu swem różne pod względem organizacyjnym od wojsk francuskich, wchodziło obecnie w jego szeregi w formie zmienionej, prawie zupełnie doń podobne, co do budowy i kształtu organizacyjnego, różne tylko językiem i mun-

91 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

durem. Odtąd żołnierz polski dzieli tragiczne losy wielkiej armii napoleońskiej, jednocześnie zdobywając sobie wyjątkowe doświadczenie w tej pierwszej w dziedzinie wojskowości szkole świata.

Po opuszczeniu księstwa przez Davouta władzę jego objął ks. Józef, łącząc w rękę swoim dwie funkcje — naczelnego wodza i ministra wojny. W ten sposób powiększały się odpowiedzialność i zakres zajęć ministra. A że brakło mu zdolności administracyjnych i talentów biurowych, więc główny wysiłek swój kierował na wytworzenie gotowości wojennej w wojskach. Administracja, prawie wolna od osobistego wpływu ks. Józefa, pozostawała w rękę jego nie zawsze pewnego otoczenia: powstawały stąd nadużycia, brak porządku w samej administracji, zamieszanie w kraju, rosły wciąż wymagania ministerium oraz niedobory skarbu. Powszechnie narzekano na rozrzutność wydziału wojny, choć jednocześnie próżności narodowej pochlebiali świetnie wyglądające hufce, ale narzekano powszechnie także i na

92 NAPOLEON I POLSKA

inne wydziały krajowe. Kiedy jednak w zakresie administracji cywilnej zmiany następowały tylko wyjątkowo, w zakresie wojskowości zdecydowano się na krok radykalny. Działy tu doniosłe znaczenie wojska w życiu państwa, świadomość nieodzownej potrzeby zaspokojenia żądań cesarskich i wpływ Francji, gdzie oddzielono od ministerium wojny część zajęć czysto administracyjnych. Po długich wahaniach nie bez nacisku francuskiego król wreszcie dekretem 27 grudnia 1811 powołał do życia dyrekcyjną generalną administracji wojennej, a na nowego dyrektora, formalnie zależnego od ministra wojny, na gen. Wielhorskiego, o którym Bignon mówił, że posiada to, czego najbardziej brak Polakom, a mianowicie zdecydowanie i stałość, przelał wszystkie wewnętrzne administracyjno-organizacyjne czynności. Pod skromną nazwą powstało w gruncie rzeczy przez konstytucję nieprzewidziane nowe ministerium, a kierowane mocną ręką odegrało ważną rolę w ciężkim okresie przemarszu wojsk obcych przez księstwo w r. 1812, w chwili nieustan-

93 ZASADY NAPOLEOŃSKIE

nego wyciągania sił polskich z kraju. Później zaś w czasie wojny — postąpiono dalej jeszcze: oddzielono całą administrację od spraw wojskowych. W Warszawie Wielhorski z tytułem zastępcy sprawował ciężkie, odpowiedzialne funkcje ministra wojny, tem trudniejsze, że ataki podagry przykuwały go do łóża, uniemożliwiały osobisty nad wszystkim dozór. A na polu walki ksiązę Józef, nominalny minister, a rzeczywisty wódz polski wolny od spraw krajowych mógł się odtąd poświęcić wyłącznie trudom i troskom wojennym, które dzielił na równi z żołnierzami swemi *).

*) „Odebrałem list W. Ks. M. z dnia 9 b. m., pisał ks. Józef do Berthiera 12 lipca 1812. Wyrzuty, jakie w nim czynisz, w imieniu cesarza, armii polskiej z powodu złego ducha, który w niej panuje rzekomo, ponieważ wspomniałem prywatnie przez nią doświadczane, byłyby bolesne (cruelles), gdyby każdy dzień nie dawał stałych dowodów jej poświęcenia. Żołnierz nie szemrze nigdy, dając zawsze dowody zapału i poświęcenia. Nie będę więcej mówił o jego potrzebach, gdyż taką jest wola cesarza, ale myślałem, że moim jest obowiązkiem podtrzymywać zapał i energię jego i równocześnie przypominać potrzeby jego temu, który zazwyczaj rozciąga swą troskliwość ojcowską na wszystkich żołnierzach swoich”.

PRZYWRÓCENIE ŻYCIA NARODOWEGO.

Prawdziwe znaczenie Napoleona polega na tem, iż on dopiero umożliwił i przyspieszył rozwój życia narodów XIX st. Herold jedności włoskiej, przez zniszczenie urzędów dawnych a wywołanie wysiłków nowych, twórca Niemiec, budowniczy Holandii nowożytnej, wznoszący jej gmach na gruzach dawnego arystokratycznego federalizmu niderlandzkiego, i Szwajcaryi społecznej, zlepiający potężną dłońią niespojone, rozpieczętowane części Rzeczypospolitej helweckiej, budzący do życia uśpione nadzieje narodowe Serbów, Rumunów, Greków w Europie, kolonij hiszpańsko-portugalskich w Ameryce południowej, podnoszący falę odporu narodowego w Hiszpanii i Rosyi, a nadewszystko w Anglii, Napoleon był także i u nas wskrzesicielem życia narodowego przez instytucje,

95 PRZYWRÓCENIE ŻYCIA

które narzucił, przez rolę, jaką w duszy zbiorowej narodu odegrał. Stworzył warunki wewnętrzne, organizacyjne, oraz zewnętrzne, polityczne, w których odrodzony naród mógł wzmocnić swą świadomość, zespolić się i zjednoczyć, mógł rzucić podwaliny pod dalszy swój byt duchowy i w czynie zamknąć dowody swej żywotności.

I. SEJM

Cesarz w konstytucji nadał księstwu sejm główny, a budując jego organizację tworzył pomysł, w którym łączył własne poglądy na rolę reprezentacji narodowej, doświadczenie francuskie i obawy, wynikłe z sądu o Polsce. Dwuizbowy, z senatu i izby poselskiej złożony, a w gruncie rzeczy trzyczęściowy, — trzecią, główną rolę czynną odgrywały komisje izby poselskiej — pozbawiony głosu, który przysługiwał tylko członkom komisyj, ograniczony do wysłuchiwanie mów ministerjalnych, którym nie miał prawa przeciwstawiać argumentów w dyskusji, do uchwalania praw, przez rząd wniesionych i opracowanych, funkcjonujący w ciągu lat dwu nie częściej, jak raz, i nie dłużej, jak dni 15, sejm warszawski miał być tylko narzędziem w rękę króla. Do księcia zaś war-

97 SEJM

szawskiego należały inicjatywa prawodawcza, zwoływanie i rozwiązywanie sejmu, zawieszanie postanowień Izby poselskiej, ogłaszanie (wzgl. sankcja) praw uchwalonych. Choć skrupowany sejm warszawski nie był jednak cczą tylko formą. Na straży jego wpływów stał artykuł o jego kompetencji: „do niego właściwie należy naradzanie się względem prawa podatkowego, czyli prawa przychodów skarbowych, względem praw, dotyczących się odmian, które uczynić wypada, bądź w prawodawstwie cywilnem, bądź w prawodawstwie kryminalnem, bądź też w systemacie mennicznym”. A że istniejące podatki mogły być wybierane tylko do 1 stycznia 1809 r., że w razie rozwiązania Izby poselskiej prawo, dotyczące się przychodów skarbowych, zostaje przedłużone na rok jeden, więc sejm był nieodzownym warunkiem funkcjonowania państwa: ani administracja nie mogłaby istnieć, ani czynności sądowe nie mogłyby się odbywać, ani służba wojskowa rozwijać, jeżeliby sejm odmówił swej zgody na podatki. W nim było źródło dochodów, od

98 NAPOLEON I POLSKA

ofiarności jego, od jedności i szybkości jego decyzji zależało normalne życie wewnętrzne państwa, jego zaś opór mógł się stać początkiem rozprężenia i beczynności powszechnej.

Do oporu nigdy nie doszło, a sejm warszawski nawet skrępowany na tle ciszy otaczających go państw samowładnych wydawać się musiał niemal trybuną rewolucyjną, mównicą, skąd padały słowa wolności, dokąd biegły myśli wszystkich Polaków, wierzących w przyszłość.

Pierwszy sejm księstwa r. 1809, pierwszy sejm polski nie stanowy, nie wyłącznie szlachecki, zbierał się pod hasłem potrzeby udowodnienia światu, a nadewszystko Napoleonowi, własnej dojrzałości, spokoju i równowagi, jedności i ofiarności. Żądano odeń wiele: żądano zgody na powiększenie podatków o 18 milionów, zezwolenia na podwyższenie stopy wojskowej, a przedstawiając smutny obraz kraju, który upadał pod brzemieniem ciężarów, wypływających ze skutków wojny r. 1807, obiecywano naprawę stosunków prawnych i ekonomii-

99 SEJM

cznych, lecz nie wskazywano terminów zmiany istniejącego stanu rzeczy.

Nie dziwna, że w takich warunkach wszystkie ambicje i rachunki prywatne oraz troski głębsze istotne o los państwa podały sobie dłonie, że od razu powstała opozycja, wprawdzie słaba jeszcze i niezdecydowana, która poddawała krytyce i projekty do praw i charakter rządów i niektóre instytucje państwowe. Nie brakło zarzutów słusznych, przedmiotów do namysłu poważnego. Opozycja nie zajęła stanowiska nieprzejednanego, ustępowała, „ażeby uniknąć nieprzyjemnego rozgłosu, ażeby nie potwierdzić zarzutu, który stale stawiano głowom polskim, iż są niespokojne i nieuporządkowane, a zwłaszcza ażeby nie urazić (deplaire) najjaśniejszego protektora swego”. Wszędzie i zawsze ustępowano: nawet tam, gdzie rząd spodziewał się oporu silnego, rzeczywistej opozycji, spotykał jeno krytykę surową, lecz krytykę życzliwą, po której przyjmowano jego wnioski. Prawodawstwo skarbowe — najważniejsza część zajęć sejmowych — w większości

100 NAPOLEON I POLSKA

swej przeszło prawie jednomyślnie. Sejm, który bez szemrania zgadzał się na ciężary, wypływające z potrzeb wojskowych, opierał się powiększeniu podatków, któreby szły na utrzymanie urzędników cywilnych. Ilość ich uważano za zbyt wielką, przynajmniej w stosunku do wzmożonych zobowiązań, wyrażających się we wzroście poborów od ziemi. Zgodzono się wreszcie na wszystko. Obciążono kraj ponownie, obciążono przedewszystkiem te warstwy, z których wychodzili posłowie. Wszystkim przyświecała myśl wspólna, której wyraz znajdujemy w rozmowie, powtórzonej przez Bourgoinga. „A więc Panie, mówił doń któryś z posłów z rozrzewnieniem, czyż jesteśmy godni zostać narodem. Pan widzi do jakich jesteśmy zdolni wysiłków, kiedy chodzi o służbę ojczyźnie i o usprawiedliwienie życzliwości naszego najjaśniejszego odnowiciela”.

Służba dla ojczyzny i zdobycie poparcia Napoleona, w którym widziano niemal władcę wszechmogącego, kierującego dowolnie losami Europy, oto — dwa

101 SEJM

zasadnicze hasła, pojęcia podstawowe ówczesnego ogólnego poglądu politycznego. Na nich opierała się działalność sejmu, one to przy pomocy prasy rozchodziły się po całym księstwie, stawały się podwalinami organizującej się opinii publicznej. Oczyszczone przez cenzurę od wiadomości o sporach na sejmie sprawozdania z jego posiedzeń zawierają w swem pół urzędowym w prasie oświetleniu to tylko, co było potrzebne dla utrwalenia w szerokim ogóle myśli zasadniczej, kierującej sejmem.

Mimo skrępowania swego przez prawo, pierwszy nawet sejm księstwa nie był tylko milczącym narzędziem w rękach króla: nie mogąc mówić na posiedzeniu, posłowie zbierali się w specjalnie najętym domu i tam naradzali nad sprawami publicznymi. Nie było jeszcze jasnej myśli postępowania, ale już obecnie życie omija ściśle formy konstytucyjne i tworzy nowe warunki działania politycznego. Powstają zebrania posłów, ukazują się pisma ulotne, projekty i pomysły, których nie można było wypowiedzieć w Izbie, a które tą drogą pozapar-

102 NAPOLEON I POLSKA

lamentarną dochodzą do rąk rządu i przedstawicieli narodu, do rąk szerokiego ogółu społeczeństwa, słowem zjawiają się wyraźne znaki, świadczące o tem, jaką może być rola sejmu w życiu narodowym. Mimo krótkości swego urzędowania i rzadkości swych posiedzeń, właśnie dla tej ich rzadkości sejm stać się może najwyższym napięciem energii narodowej, momentem, w którym wszystkie nabrzmiałe potrzeby i dojrzałe kierunki znajdują swój najsilniejszy wyraz.

Takim był istotnie drugi sejm księstwa. Zwołany w końcu roku 1811, złożony z przedstawicieli departamentów starych i nowych, małopolskich, reprezentujący całe powiększone księstwo, zbiera się w chwili gorączkowych przygotowań do wojny ogólnoeuropejskiej, po której w Warszawie obiecywano sobie przywrócenie królestwa Polskiego „w całym blasku pięknych dni tego kraju”. Była to chwila nawiązywania nowych sojuszków, kształtowania się nowej orientacji politycznej zewnętrznej, towarzyszącej temu dezorjentacji poglądów

103 SEJM

wewnątrz księstwa i tem większych nadziei, pokładanych na cesarzu. Król wyrażał prawdziwie opinię społeczeństwa, kiedy mówił: „czynię co mogę najlepszego, a co do reszty, oddaję się w opiekę nieba i cesarza”.

Ubiegłe od sejmu poprzedniego lata nie były czasem dogodnym dla rozwoju pokojowego. Naprzód wojna, potem urządzenie nowego kraju, regulowanie stosunków powikłanych, wiązanie części w jedną całość, a przytem nadmierna powolność w Dreźnie, i brak talentów w Warszawie, — zmiana w ministerium finansów nastąpiła jak gdyby w przeddzień zebrania się sejmu — przy stałych, rosnących wciąż niedoborach skarbu, oto — warunki, które nie pozwalały na zmiany powolne. Na ich tle zrodzić się musiała nowa silna opozycja.

Procedura cywilna, kodeks kryminalny i procedura, oraz podatki, w projekcie na 75 milionów obliczone, miały być przedmiotem obrad. Niezadowolona ze zbyt pośpiesznego wprowadzenia kod. Napoleona opinia była przeciwna

104 NAPOLEON I POLSKA

nowościami prawodawczymi, a na skutek wyczerpania kraju — wroga projektom skarbowym. Sejm nie otworzył jeszcze prac swoich, a już umysły pełne były wzburzenia, rozpoczynała się walka.

Była ona odbiciem indywidualnych uczuć poszczególnych jednostek, ale także wyrażała istotne przeciwieństwa interesów, nurtujące sejm, dzielące go na odcłamy w zależności od powstających kwestyj. Istniejąca oddawna sprzeczność między bogatszymi departamentami wielkopolskimi i Małopolską biedniejszą, obecnie liczebnie wzmocnioną, wystąpiła teraz wyraźniej, kiedy wysunięto na porządek dzienny projekt podatku czopowego, pobieranego po wsiach, systemem pogłównym. Majoryzowani dotychczas Małopolanie zarzucając swym sąsiadom stałe nadużywanie przewagi na swoją korzyść prowincjonalną, brak dobrej woli w określaniu istotnych dochodów i unikanie ciężarów, spotkali się z odporem mocnym. Departamenty wielkopolskie zaślaniały się większym dobrobytem swego kraju, większą troską o włościan,

105 SEJM

a co za tem idzie znacznie większą ludnością majątków ziemskich. Biegł „proces” między temi stronami, „lecz proces pomiędzy ludźmi uczciwymi, jak mówi Bignon, obrzucano się obelgami, ale bez nienawiści”.

Nadmiernie wyciągnięty podatek od nieruchomości ziemskich na sejmie r. 1809 nie dał w praktyce odpowiednich rezultatów, rząd postanowił go zniżyć do połowy, licząc, że w ten sposób osiągnie cały przez sejm uchwalony etat. Myśl o powiększeniu podatków miejskich podniosła deputowanych przeciwko posłom, zadowoloniła drugich, oburzyła pierwszych, którzy widzieli w tym dążenie do zdjęcia ciężarów utrzymywania państwa ze szlachty i większego ponad ich siły obciążenia miast.

Były wreszcie sprawy, które jednoczyły cały sejm i kierowały jego wolę przeciwko rządowi. Taki, np., projekt groszy dodatkowych, który miał uwolnić ludność od obowiązku kwatunkowego, w zasadzie słuszny i korzystny dla obywateli ziemskich wywoływał zjadliwe repliki: mówiono rządowi, że skoro podatek ten będzie

106 NAPOLEON I POLSKA

wprowadzony w życie, nie uwolni on obywateli od obowiązków w naturze, od konieczności dalszego wykonywania dotychczasowych praktyk, rząd bowiem nie będzie w stanie sam zadośćuczynić obowiązkom kwatunkowym.

Nieufność do rządu, do jego sił i uzdolnień tkwiła głęboko w umysłach sejmujących, którzy ostro występowali zwłaszcza przeciwko min. Łubieńskiemu. Projekt wprowadzenia francuskiego kodeksu karnego, nieprzygotowany dostatecznie, wniesiony w ostatniej chwili, niemożliwy do opanowania w ciągu kilku dni funkcjonowania sejmu, projekt, w którym chciano widzieć dążenie Łubieńskiego do zagarnięcia większego jeszcze na kraj wpływu, był ostatecznym motywem, łączącym niezycliwe mu żywioły w Izbie. Takim był nastrój sejmu, który gotów był podnieść etaty poborów i podatków, lecz był równocześnie zdecydowany nie dopuszczać do nadmiernego obciążenia kraju, a nie chcąc całego proponowanego budżetu myślał go w dużym stopniu obniżyć.

107 SEJM

Wszystko zależało od zręcznego postępowania rządu, od umiejętności zagarnięcia i pokierowania opinią Izby. Ale na to trzeba było jednności w ministerium, a tej brakło. Senfft nie miał dostatecznego wpływu na króla i nie potrafił zespolicz wysiłków wszystkich ministrów, którzy myśleli o pracy sejmowej, lecz nie zapominali o własnym spółzawodnictwie. Rosnąca wciąż rola Matuszewica, jego zdolności oratorskie i spodziewane stąd wyniki, które zapowiadały także wzrost wpływu u króla, wszystko to wydawało się groźnym dotychczasowemu ulubieńcowi królewskiemu, a pierwszemu wśród ministrów z mocy zasług — Łubieńskiemu. Łubieński, przez synów swych posłów i deputowanego związany z sejmem, w obawie przed wzmagającym się wciąż autorytetem

ministra skarbu szykował się do obrony, ostrożnie, a w tajemnicy popierając poczynania opozycyjne. — Był wreszcie minister bez teki, dotychczasowy minister skarbu, obecnie pozostający w ukryciu, Węgleński, który również nie omieszkał utrudnić pozycji swego szczęśliwego

108 NAPOLEON I POLSKA

następcy, a przez niedyskretne odsłonięcie niektórych tajemnic gospodarki, w obawie przed zarzutami przeciwko sobie, pragnął zwrócić cały impet opozycji przeciwko nowemu zarządcy finansów.

Kierowana przez Godlewskiego opozycja w sejmie od najpierwszych posiedzeń prowadziła ataki na rząd: sypały się zarzuty na administrację, napadano na ministerium sprawiedliwości, nie oszczędzono nawet ks. Józefa, domagano się obniżenia podatków. Na początku nie było jednak jednolitej większości: projekty rządowe przechodziły z lekkimi zmianami. Widząc rosnącą wciąż przeciwko sobie niechęć Łubieński postanowił zepchnąć ją w inne łóżysko, ustąpić pod naciskiem opinii, zaproponował królowi wycofanie projektu kodeksu kryminalnego, zorganizował skuteczną własną obronę i wzmocnił w ten sposób szeregi przeciwników Matuszewica.

Na zcalenie opozycji także i ten wzgląd wpływ poważny wyrzucić musiał, że nie ograniczano się obecnie do posiedzeń w domu

109 SEJM

prywatnym, lecz po zamknięciu posiedzeń sejmu obradowano nadal w samym gmachu sejmowym. Powstała w ten sposób nowa forma, posiedzenia pozasejmowe, w których przedstawiciele narodu znajdowali szerokie pole do omawiania spraw publicznych, gdzie tworzyła się większość sejmowa, gdzie nawiązywały się sojusze parlamentarne. Tam wyraźnie formułowano zarzuty przeciwko istniejącym nadużyciom i nieporządkom, tam powstał w tłumie i rozgwarze istotnej walki parlamentarnej projekt ułożenia adresu do króla, nakreślenia całkowitego obrazu braków i planu reform, co więcej wysłania delegacji do cesarza dla przedstawienia mu potrzeb księstwa, tam wreszcie doszło do cichego porozumienia między gorącymi zwolennikami Łubieńskiego a opozycją, przez przesunięcie uwagi powszechnej na nieporządki urzędowania eks-ministra Węgleńskiego, przez odciążenie jej od spraw ministerium sprawiedliwości i przykucie do rzeczy skarbowych.

Pomimo niezadowolienia i oburzenia niektórych ministrów sejm w całości swej, idąc za

110 NAPOLEON I POLSKA

opozycją, ani na chwilę nie zszedł z linii rzeczywistej służby narodowej, co więcej mimo zarzutów, że opozycja działa na rękę Rosyi, ani na jotę nie odsunął się od zasadniczych wskazań polityki rozsądnej i patriotycznej. Jeżeli nie udzielił wszystkiego, czego żądało ministerjum, to jednak uchwalił sumy dostateczne na potrzeby, o ile rozumie się sumy te miały być istotnie ściągnięte przez administrację, obniżył je do 55—56 milj. w myśl swego pierwotnego założenia, lecz i w tej zmniejszonej postaci obciążył ponad możność kraj wyczerpany. Wszystkie zmiany projektów do praw wydały się nawet ministrom w prędkim bardzo czasie, z chwilą uciszenia się namiętności i uspokojenia opinii, słusznymi i niezbędnemu Objawieniu niezadowolenia publicznego zawdzięczano skasowanie rujnującej dyrekcyi żywności. Potępienie wielkiej ilości urzędów zbytecznych, oraz kumulacyi pensyi wywołało postanowienia, które obiecywały wprowadzenia ładu w administracyi i oszczędności w wydatkach. Opinia publiczna umocniła króla

111 SEJM

w jego postanowieniach, nadała im kierunek stały i bardziej konsekwentny.

Ministrowie otrzymali ciosy bolesne od opozycyi, król uląkł się wybuchu niezadowolenia, zamierzał początkowo nie dopuszczać do posiedzeń pozasejmowych, potem — zmienił zdanie, pogodził się z faktem dokonany. Opozycja nie zarzuciła swej myśli: wygotowano obszerny adres, obejmujący całokształt stosunków warszawskich. Podpisano go i wręczono półoficyalnie królowi. Reprezentacya narodowa znalazła wyjście w trudnościach konstytucyjnych, zmysł twórczy wskazał na jedyny sposób godnego przez naród określenia potrzeb warszawskich, a król umiał się znaleźć w tej sytuacji kłopotliwej i wywiązać z niej należycie.

Mimo pozornej sprzeczności dążeń i różnorodności metod, i sejm przez opozycję i rząd przez ministrów dążyli do tego samego celu i opierali się na wspólnych zasadach. Naczelnem hasłem, jak przed dwoma laty, była służba narodowa, głęboka troska o materyalny byt

112 NAPOLEON I POLSKA

państwa, w którym widziano zaczątek odrodzenia dawnej Rzeczypospolitej, dla którego nie zawahano się obciążyć bytu jednostkowego. Co więcej, jak dawniej, tak i teraz, i rząd i opozycja odwoływali się jednocześnie do najwyższego — zdaniem ówczesnego pokolenia — arbitra, do osoby samego cesarza. Co powie Napoleon, widząc anarchię w stworzonym przez się państwie, wołał Godlewski, co myśleć będzie o Polakach protektor, pytał Matuszewic, kiedy dowie się, że zachwiali bytem wojska swego.

Ministrowie obawiali się krytyk, które ich zdaniem podważały autorytet księstwa w oczach krajów zabranych. Opozycja dowodziła, że jeżeli co może podtrzymać ducha patriotycznego wśród Polaków, poddanych innym państw, to właśnie ów widok wolności, jaki istnieje w stolicy dawnej Polski, wolności skargi na złych ministrów i odrzucenia podatków nieodpowiednich. Obie strony zasłaniały się osobą twórcy księstwa, — i wysuwały ją na miejsce naczelnie w tym sporze. Cesarz nie miał wprawdzie za-

113 SEJM

brać głosu w rzeczywistości, natomiast — obraz jego tem mocniej rysował się w duszach tych wszystkich prostych obywateli księstwa, do których dochodziły odgłosy zapasów parlamentarnych, których myśl nieustannie niepokoiły wypadki zewnętrzne, wiadomości o ruchach wojsk, o przygotowaniach wojennych. Dla nich sprawa narodowa i osoba cesarza wiązały się coraz bardziej w jedną wspólną sprawę polską, dla której już ponosili bez szemrania wszystkie ofiary materyalne, dla której niezadługo poniosą w ofierze życie własne. — Z powodzi sprzecznych kierunków i wrogich poglądów wyływała się jedna formuła wspólna, rozumiała dla wszystkich i tą prostotą pociągająca, jedno hasło, zespalające dążenia wszystkich i tem właśnie silne, wyrosłe w duszach polskich, a przez złudzenie włożone w usta cesarza, z którego imieniem wiązano wszystkie nadzieje, okrzyk, jeszcze niewypowiedziany, lecz już wiszący w powietrzu.

Nim jednak okrzyk ten miał być rzucony, miały miesiące długie, ciężkie dla nas, moralnie

114 NAPOLEON I POLSKA

i materyalnie. Czekano decyzji wojennej, a tymczasem kraj warszawski wstrząsały nieustanne wprost sprzeczne ze sobą wieści. Każdy dzień przynosił co innego: Prusy się zbroją, to znowu wiążą z Francją; Austria się usuwa, to znowu wchodzi w szeregi koalicyjne, pod wodzą Napoleona; wojska francuskie posuwają się naprzód, to znowu na długo zatrzymują w twierdzach; a od wschodu — nie mniej dziwne nadchodzą głosy: zbrojenia nadzwyczajne, ruchy wojsk, podróże cesarskie, plany odnowicielskie, pomysły Ogińskiego, projekty Lubeckiego, wszystko razem — chaos zmiennych wrażeń, ogniwo męczących wzruszeń, wstrząsających społeczeństwem polskim warszawskim i poza-warszawskim, utrzymujących myśl narodową w nieustannem napięciu. Czekano postanowienia i deklaracyi, a tymczasem kraj warszawski zalewał poczynają wojska sprzymierzeńcze, a postępujące jak hordy najeźdźców, Westfalczyki, Bawarowie, Sasi, potem Francuzi, Włosi, powstają coraz to nowe żądania, rekwizyce, pobory, zjawiają się rzekomi kandydaci do tronu

115 SEJM

polskiego, jeszcze nie] odnowionego, wicekról włoski — Eugeniusz, Hieronim westfalski, otoczeni świtą, dworem. W kraju panuje nędza: wsie ogołocone z koni i bydła, chłopci, jak błędni szukają pożywienia po lasach i trują się, szlachta nie wie, co robić ze sobą, nie ma kim i czem orać, ani siać. Teraźniejszość — smutna, przyszłość — niepewna. W takiej właśnie chwili pada rozkaz zwołujący sejmiki, dla dopełnienia wylosowanych posłów, zbierający przedstawicieli narodu do Warszawy. Mimo zniszczenia, mimo wyczerpania, mimo zbliżania się terminów świętojańskich, zbiegli się posłowie do Warszawy, byli nawet tacy, co dla ubóstwa pieszo przybyli do stolicy. „Przybywszy teraz sprawiedliwie narzekają, iż do nich się nie przemawia”. A że Rada ministrów milczy, niema w tem jej winy: kazano jej zwołać posłów, więc zwołała, nie wyjaśniono celu, nie wskazano terminu przyszłego sejmiku ani jego przedmiotów. Przybyli pytają nieustannie „pocóżecie nas sprowadzili? jaki przedmiot sejmiku i tysiące pytań, które im w teraźniejszych okolicznościach

116 NAPOLEON I POLSKA

różne rozsiewane bajki zaostrzają ciekawość”. Dni płyną, niema zmiany. „Jeszcze sejm rozpocząć się nie może, pisze 22 czerwca 1812 Łubieński, rozpacz wielu posłów bierze, którzy poodbiegali żony płaczące wśród obcego wojska, zgłodniałe dzieci, a tu przybywszy ostatnie łyżki i cukierniczki sprzedają, żeby się mieć z czego utrzymać, tu Św. Jan nadchodzi, wypuszczenie i odbieranie z dzierżaw, jednym słowem całoroczna nadzieja, nalegają na nas, czemu ich sprowadziliśmy, pytają, a tu nic *positive* odpowiedzieć nie można”. Wszyscy z utęsknieniem czekają chwili otwarcia sejmu, bo wierzą, że na nim znajdą rozwiązanie męczącej sytuacji, wyładowanie z dawna gromadzących się pragnień, że na nim zwłaszcza usłyszą owe hasło, rzucone im tym razem w imieniu cesarza.

Napoleon wstrzymuje wybuch, przeciąga okres oczekiwania, aż do chwili dojrzewania wypadków na ogólnym terenie europejskim. Nie pozwala ogłosić dekretu o udzieleniu nadzwyczajnych pełnomocnictw radzie ministrów warszawskiej, aż do rozwiązania powikłań

117 SEJM

stosunków międzynarodowych. Czyni ostatnie kroki pokojowe wysyłając do obozu rosyjskiego Narbonne'a z propozycjami pojednawczymi, a jednocześnie kończy przygotowania wojenne, posuwając siły zbrojne aż pod samą granicę rosyjską. Prosi i grozi zarazem, gotowy do wystąpienia ostatecznego, do wkroczenia na terytorium rosyjskie i ogłoszenia konfederacji królestwa Polskiego, do równoczesnego w jednym dniu zajęcia Litwy i podniesienia sejmu w Warszawie.

Rozumiejąc doniosłe znaczenie entuzjazmu narodowego, Napoleon do ostatniej chwili nie wypuszcza z rąk swych kierownictwa, ażeby je wreszcie oddać przedstawicielowi swemu w Warszawie, mianowanemu ambasadorem de Pradtowi. Arcybiskup mecheliński przybył z gotowymi instrukcjami, ale z dużym zakresem samodzielności. Cesarz nakreślił główne linie postępowania, wyznaczył etapy, po których należy się posuwać, lecz nie krępował swobody indywidualnej ambasadora, kazał sejm zwołać, przedstawić mu deklarację „europejską, a zarazem

118 NAPOLEON I POLSKA

polską” o krzywdach, Polsce zdziałanych, ogłosić przez sejm odrodzenie królestwa, utworzyć konfederację, uczynić z niej ośrodek, zbierający wszystkie wysiłki narodowe, kazał ambasadorowi być we wszystkim, lecz nigdzie nie wysuwać osoby swojej, nie angażować Francji, a z drugiej strony — powierzał wykonanie tego planu osobistej zmyślności, inicjatywie swego przedstawiciela.

Tak pojęty sejm mógł istotnie stać się koroną całego dotychczasowego rozwoju, wyrazem rosnącego wciąż napięcia energii narodowej. Tymczasem ten, kto miał ją wyładować, nie rozumiał, czy nie chciał zrozumieć zamiarów cesarskich, nie pojął swej roli, ułakł się wybuchu patriotyzmu polskiego, rozlewności polskiego uczucia, i nim przystąpił do zwołania, już myślał o sposobach zalimitowania sejmu.

Nadeszła wreszcie 26 czerwca, raz po raz odsuwana, uroczysta chwila zebrania reprezentacji narodu polskiego, pod łaską starego ks. Adama Czartoryskiego, niegdyś marszałka sejmu r. 1764. Wszystko odbyło się porządkiem

119 SEJM

z góry przewidzianym, w myśl programu, ustanowionego wraz z ambasadorem. Przewidziano wszystko, nie przewidziano tylko wrażenia. Wysłuchano w skupieniu mowy Matuszewica, który, jak w r. 1791, tak i teraz wprowadzał dzieło odrodzenia narodowego, a głosem swym i wymową ujmującą podnosił znaczenie słów wypowiedzianych. A kiedy padły wreszcie z ust jego zdawna utęsknione słowa: „będzie Polska, co mówię, jest Polska”, nieopisane uniesienie zapanowało w Izbie. „Nie posiadające się z radości mnóstwo patrzących płci obojga powtórzyło głośnym okrzykiem, jest już Polska, lzy radości płynęły z oczu rozrzuwionych Polaków i Polek, ściskano się, wieszowano sobie, jak gdyby każdy wraz z ojczyzną z grobu powstał i nowe życie zaczynał”.

Entuzjazm rozlał się szeroką falą po całym mieście: należało go teraz ująć w ramy organizacji, przetopić w czyn. Ruchowi trzeba było kierownictwa, a kierownictwa zabrakło w tym dziele. Nie wódz, nie dyplomata, nawet nie dostojnik prawdziwy kościoła, ambasador -księżyna

120 NAPOLEON I POLSKA

w obawie, iż Polacy posuną się za prędko, jeżeli im zostawić swobodę działania, uciął sejm, zamknął go po drugim posiedzeniu, wysunął tylko radę konfederacji. Zawiodły się nadzieje polskie i ostygł zapal: zbyt długie były miesiące niepokoju, zbyt krótka chwila złudnego tryumfu.

Mógł być sejm ów ostatnim ogniwem, zamknięciem w rozwoju poczucia narodowego, mógł być warunkiem ostatecznego skryształizowania świadomości powszechnej, dążącej nieustannie poprzez lata 1809 i 1811 do takiego rozwiązania, a stał się tylko teatralnym epilogiem głębokich prawdziwych uczuć, zwichniętych ręką aktorską. — Mógł zespolić ofiarność i zorganizować wysiłki krajowe w myśl wspólnej idei, a zamieniony na radę generalną stał się tylko zbyt techniczną instytucją, siedliskiem ludzi beczynnych, urzędem, zbierającym akcesy i ogłaszającym biuletyny.

Szeroką ławą płynęło uczucie narodowe wzbierając od sejmu do sejmu: w r. 1809 połączyły się dwie służby w jedną, w r. 1811

121 SEJM

przetopły we wspólne nierozłączne hasło, w dążenie do zdobycia ojczyzny przez Napoleona, w r. 1812 — hasło to rzucone miało się urzeczywistnić. Tymczasem sejm zawiódł nadzieje: było to pierwsze rozczarowanie, pierwsze zwątpienie w znaczenie cesarza, a za nim prysnąć miały inne złudzenia, obnażyć istotną rzeczywistość.

Jeżeli jednak sejm r. 1812 nie zaspokoił utęsknień narodu polskiego, boć wojna, której był częścią tylko, nie miała ich ziścić, to nie znaczy, ażeby przeszedł bez głębokiego w życiu naszym znaczenia. Przeorana nieszczęściem świadomość narodu męźniała,

zrastała się, dojrzewiała. Wpływały na to przeliczne warunki, składały się przeróżne wypadki, nie małe jednak wśród nich zajmuje miejsce — działalność sejmów warszawskich.

II. SZKOLNICTWO.

„Mówić o staraniu, które rząd, które magistratura od niego ustanowiona podjęła w celu wychowania publicznego, jest to mówić o tem, co najmocniej publiczność narodową zajmować i co ją najczulej dotykać może, któż bowiem z obywatelów nie pokładał swego — w przyszedłem ojczyzny szczęściu, kto z Polaków nie poświęcał w tych ostatnich zwłaszcza i trudnych dla niej czasach własnego i obecnego dobra słodkiej nadziei dalszej narodu pomyślności i sławy?” tak zaczynał swoje sprawozdanie z pięcioletniego urzędowania Izby edukacyjnej, jej sekretarz Józef Lipiński, w chwili rozwiązywania tej instytucji oświatowej, dn. 7 stycznia 1812. W kilku zdaniach zamknął istotną rolę, określił dziejowe znaczenie organizacji, powstałej z woli komisji rządzącej 26 stycznia 1807, powołanej

123 SZKOLNICTWO

do życia samorządnie przez społeczeństwo polskie, w myśl tradycji Komisji Edukacyjnej, rozwiniętej kwietniowemi tegoż roku postanowieniami w ministeryum oświecenia publicznego, i utrzymanej mimo zupełnego jej przemilczenia w konstytucyi napoleońskiej. Izba edukacyjna wyrosła z głębokiej potrzeby kraju, i żyła własnem, jakgdyby pozakonstytucyjnym życiem. Formalnie podporządkowana ministrowi spraw wewnętrznych i odeń zależna, zachowała swobodę ruchów, przysługującą, jedynie najwyższemu wydziałom zarządu, utrzymywała stosunki z królem i władzami księstwa, przedstawiała własny etat, tworzyła zależne instytucje (towarzystwo elementarne). Podzielona na wydziały naukowy i administracyjny zawdzięczała swe wyjątkowe stanowisko może temu, iż na jej czele stał wojewoda, później prezes rady ministrów i stanu Stan. Potocki, a rozporządzając własnymi z mocy faktu istniejącymi organami administracyjnymi, wydziałami edukacyjnymi, oraz korzystając z działalności konstytucyjnych urzędów administracyjnych, prefektów,

124 NAPOLEON I POLSKA

podprefektów, rad departamentowych, które istniejąc równolegle wykonywały dozór nad wydziałami, — była istotnym ministeryum, zorganizowała i utrzymywała całe szkolnictwo księstwa, pokierowała jego rozwojem materialnym i naukowym. Opierając się na stałych, choć nie wystarczających podstawach finansowych (fundusze pojezuickie i szkolne, oraz subsydia rządowe), mając własny etat wynoszący 1 ½ miliona myślała o ogarnięciu całego wydziału oświaty we wspólnej hierarchii akademickiej, z senatem akademickim (po przyłączeniu Akademii krakowskiej) i szkołami technicznymi, lecz nie wydzielała się w organizację wyłącznie państwową. Społeczeństwu zapewniła udział w zarządzie sprawami oświaty, oparty na prawach, wprowadzający obowiązki, tworząc za wzorem pruskim organy tego udziału w dozorach szkół wyższych, oraz departamentowych, powiatowych i szczególnych.

Izbę edukacyjną zastąpiła w początku r. 1812 nowa instytucja, powołana do życia dekretem 17 grudnia 1810 dyrekcja edukacji narodowej.

125 SZKOLNICTWO

W gruncie rzeczy wraz z jej wprowadzeniem w życie nie zmieniło się nic, ani skład osobisty wydziału oświaty, ani program działania, ani zakres działalności. Zamiast instytucji, powstałej jeszcze przed okresem ustalonego porządku konstytucyjnego, wprowadzono obecnie wydział, utworzony w sposób przez konstytucję przewidziany, i będący co do charakteru swego bardziej do innych wydziałów dostosowany. Zasadę kolegialności zastąpiono zasadą działania indywidualnego. Artykuł 1 dekretu postanawiał, że „będzie osobny dyrektor edukacji narodowej i przy nim dyrekcja”, złożona z sześciu członków rzeczywistych, 10 honorowych i sekretarza generalnego. Dyrekcja, podzielona na trzy sekcje: ekonomiczną, szkół wyższych, czyli naukową i szkół niższych, miała przetrwać czasy księstwa i utrzymać się za królestwa (nieco w zmienionej zresztą postaci). Nowy dyrektor, dawny prezes Izby prowadził nadal rozpoczęte dzieło, zakładał wspólnie z przywróconem towarzystwem do ksiąg elementarnych podwaliny pod przyszłość życia narodowego.

126 NAPOLEON I POLSKA

Nie zaniedbywano szkolnictwa średniego i wyższego, rozwijano dalej istniejące już, a za rządu pruskiego założone szkoły, budowano nowe, zreorganizowano korpusy kadeckie, szkoły rycerskie, stworzono szkołę lekarską, oraz prawa i administracji, a po przyłączeniu Galicyi zabrano się do przywrócenia roli naukowej w zapomnieniu i kwietyzmie wegetującej wszechnicy. Nie ograniczono się do potrzeb chwili bieżącej, przewidywano i opatrywano przyszłe, zdążano do tego, „aby z czasem młodzież polska w własnym kraju te wszystkie znajdowała nauki, których nabycia w obcym szukać zniewoloną była”. Wysyłano stypendystów zagranicę na studia, szykowano przyszłych własnych profesorów, a tymczasem sprowadzano cudzoziemców.

Ale główną baczność zwrócono na podwaliny oświaty, na szkolnictwo ludowe. „Czuła Izba edukacyjna, jak głównym, jak świętym dla niej było obowiązkiem zająć się jak najtroskliwiej instrukcją ludu, który wyrokiem wielkiego narodów prawodawcy do równości praw oby-

127 SZKOLNICTWO

watelskich powrócony stać się powinien godnym i sposobnym zupełnego z dobrem dla siebie i kraju z tych praw korzystania”. W ojczywej praktyce znajdowała Izba wzór, w wysiłku Komisji edukacyjnej, i odrazu weszła na drogę, na którą nieustannie powracać będzie społeczeństwo polskie, kiedy tylko warunki polityczne mu na to pozwolą, w okresach lat przełomowych, przed wybuchem r. 1863, w czasach zmniejszonych ograniczeń 1904 — 1906.

Początkowo myślano oprzeć organizację oświaty o istniejące ogniwa urzędzeń duchownych, o probostwa. Wkrótce jednak zrozumiano, że oświata ludowa nie może polegać na dobrej woli duchowieństwa, że musi posiadać własną organizację odrębną, na spóldziałaniu wszystkich warstw społecznych zbudowaną. Nie zamykano oczu na grożące trudności, spodziewano się obojętności włościan, i wystąpiono do walki z przeciwnościami. Izba wzięła przykłady gotowe z „towarzystw” pruskich, i w urzędzeniu swym z 12 stycznia 1808 postawiła, jako zasadę naczelną, iż „żadne mia-

128 NAPOLEON I POLSKA

sto, miasteczko ani wieś nie ma zostawać bez potrzebnej dla siebie szkoły”. Uderzono w strunę ofiarności publicznej, wierząc w pomyślność przedsięwzięcia, bo, jak słusznie mówił Lipiński, „obrona kraju i edukacja publiczna zawsze gotowych do czynienia najchętniejszych ofiar znajdowały Polaków”.

W powołanych do życia dozorach główne miejsce zapewniono właścicielom ziemskim, ale na nich również główne włożono obowiązki materialne. Podzielono powołanych do udziału w utrzymywaniu szkół na grupy, w zależności od wysokości wpłacanych składek, pobieranych po wsiach i w miastach. Na dziedziców włożono obowiązek wydzielania gruntów pod dom i ogród dla szkoły, oraz dostarczania niezbędnych materiałów i rzemieślników do budowy. Włościanie mieli dawać osobistą pracę, przy zwózce i budowie szkoły, oraz zająć się wewnętrznym jej urządzeniem. Skarb udzielał zasiłku w drzewie z lasów narodowych tylko wyjątkowo, tam jedynie, gdzie nie było lasów prywatnych. Rozpoczęte przez Izbę dzieło znalazło

129 SZKOLNICTWO

przychylnie wśród wielu właścicieli ziemskich przyjęcie, obudziło lud wiejski z obojętności. „Wiele gromad i gminów chętnie przyjęły ustawę, wiele dobrowolnie między sobą ustanowiwszy opłaty wniosły prośbę o nadesłanie zdatnych nauczycieli”. Nie wyłączała Izba edukacyjna żydów, których „młodzież gdzie niegdzie wspólnie” brała nauki. Zjednoczyła we wspólnym wysiłku wszystkie grupy, obudziła i zorganizowała działalność społeczną, użyła tej samodzielności dla uprawy leżącej dotąd odłogiem niwy.

Na ziemiach zaboru pruskiego zastała Izba edukacyjna prócz szkółek kolonistów (około 600) wszystkiego szkół ludowych 147. W zaborze austriackim było stokroć gorzej. „Zadnej w tym rodzaju (szkoły) Izba edukacyjna nie znalazła; w miastach tylko znaczniejszych, początkowe (a normalnymi zwane) podniósł (rząd austriacki) szkoły, które w całym tym odzyskanym kraju liczby czterdziestu kilku nie przechodzą”.

Szkoły wzrastały nieustannie i powstawały

130 NAPOLEON I POLSKA

jak gdyby według planu, zapelniając brakujące luki, przybywając w większej ilości tam zwłaszcza, gdzie poprzednio ich było najmniej.

W chwili zdawania swych czynności dyrekcji edukacji, Izba z dumą mogła wskazać na cyfry: do otrzymanych w części dawnej księstwa dodała liczbę trzy przeszło razy większą, około 500 szkół nowych.

Mimo klęsk zewnętrznych, mimo niepowodzeń wojennych i nieustannego wyciągania sił męskich, co najlepszych z kraju, nie przestaje rosnąć ilość szkół ludowych w księstwie. Instynkt samozachowawczy narodu nie pozwala mu ustawać w tej pracy. Jeżeli teraz nie przybywa szkół tych tak wiele i tak prędko, jak przed rokiem 1812, ich przyrost stały świadczy niezbicie o niezmiennym kierunku raz obranej drogi. Przekazując swą dyrekcję tworzącemu się królestwu księstwo pozostawiło mu w spuściznie półtora blisko tysiąca szkół ludowych, i około 40000 uczniów w tych szkołach *),

*) Według raportu z dn. 22. VII. 1814, podanego przez Konica, było w księstwie w r. 1812 — 1250 szkółek początkowych, w r. 1813 niespełna 1000 szkół i 15000 uczniów, w r. 1814 — 1489 szkół i 44670 uczniów. Według raportu Sereżyńskiego było w r. 1814 — 1491 szkół i 38.845 uczniów, ogółem w całym księstwie 1631 szkół i 49.358 uczniów. Według „Tabelli szkół i instytucji i w nich nauczycieli i uczniów w X. W.”, było ogółem szkół 1629, nauczycieli 2012, uczniów 54.424.

131 SZKOLNICTWO

gotowe kadry przyszłych obywateli, którzy będą mieli dość sił, ażeby w następnym okresie pokojowym podnieść ojczyznę pod względem materialnym, stworzyć w niej wielki warsztat dobrobytu ekonomicznego, przyspieszyć rozwój gospodarstwa narodowego, pozostawiło mu także w praktyce potwierdzoną tradycję i gotowy typ działalności.

III. WOJNA.

Wśród czynników rozwoju społeczeństw ludzkich miejsce szczególne zajmuje wojna. Niszczy i buduje równocześnie, burzy istniejący dorobek i tworzy kulturę nową, rozszczępia i zespala, dwojaką odgrywając rolę (nawet jeżeli rozpatrywać ją ze stanowiska jednej ze stron walczących). Wyrasta z niedoli wojujących, żyje wyciskany z kraju środkami, wyciąga co najlepsze, co najmocniejsze siły społeczeństwa, uboży przemysł i rolnictwo lub je zabija, powstrzymuje handel lub zmienia jego łożysko, zawiesza twórczość kulturalną (*inter arma silent musae*), dezorganizuje normalny bieg życia, tworząc jakiś stan nadzwyczajny. Z tej nadzwyczajności wynika jej wielkie znaczenie dziejowe: wojna uzależnia cały byt organizmu narodowego (wzgl. państwowego) od rozwią-

133 WOJNA

zania jednego zagadnienia, jednego splotu wypadków, wszystkie cele i cele wszystkich wiąże w jednym, na jednym momencie zatrzymuje myśl całego społeczeństwa, w czasach normalnych podzielonego na części o życiu cząstkowym, warstwy, stany, klasy. Wojna przytłumia interesy szczegółowe, podporządkowuje je całkowicie ogólnemu, dusi dążenia odśrodkowe, łączy je we wspólnym jednym wysiłku dośrodkowym, zabija odrębności, budując całość psychiczną jednolitą. W poszumie zatargu zewnętrznego nikną rozgwały rozbieżnych dążności wewnętrznych. Moment w dziejach wyjątkowy, powstający zrzadka, lecz powtarzający się nieustannie, jako czynnik stały, wojna zbiera z nagłą wszystkie istniejące w społeczeństwach pierwiastki łączności, podnosi je do zasady podstawowej, czyni z nich hasło najwyższe, naczelne, sprowadza doń, jako do źródła wszelkiego dalszego istnienia, wszystkie inne hasła, jako przemijające. Burząc chwilowo korzyści materialne tworzy jedność, wartość moralną, z której po wojnie powstają wartości dalsze

134 NAPOLEON I POLSKA

natury już czysto materyalnej. Jeżeli w narodzie nie było pierwiastku jedności, to musi on powstać w wojnie, — lub naród taki przestaje być narodem; jeżeli zaś istniał przedtem, to się w ogniu bojowym hartuje i tęższe.

Uwagi powyższe dotyczą przedewszystkiem wojny narodowej, obronnej, której najczystsza forma i najdoskonalszym wyrazem były wojny francuskie rewolucyjne. Wojska Francji powstające w imię obrony granic od najazdu koalicji, złożone z dzieci ludu, idące w takt pieśni rewolucyjnej, za hasłem: „*Vive la nation*” walczące o zagrożoną jej nietykalność były przeniknięte nawskróś świadomością znaczenia służby, która na nie spadała. Reprezentujące na polu walki cały naród, urzeczywistniające w czynie, w boju hasła, które padały z mównicy parlamentarnej i przybierały w Izbie kształt formuł prawnych, armie francuskie tworzyły w wojnach, które Francja musiała toczyć naprzód w obronie własnej, a z czasem w koleji wypadków, przenosi daleko po za granice ojczyzny, kuły w potokach przelanej krwi wła-

135 WOJNA

snej i obcej najsprawniejsze narzędzie jednolitości narodowej. W wojnie naród francuski stał się narodem *par excellence*, „*la grande*

nation” siłą prawie żywiołową, która miała ujarzmić nieomal całą Europę ówczesną. Biorąc w swoje ręce władzę nad wojskami Rzeczypospolitej, nadając im coraz bardziej charakter czysto militarny, prowadzący nieustannie z Europą wojny Napoleon nie przestaje wojnom tym nadawać charakteru narodowego. Roznosząc wpływy francuskie, występując w imię hasła imperia-listycznych, Napoleon-cesarz porusza te same motywy, które prowadziły hufce rewolucyjne, powraca stale do momentu głęboko narodowego, do pojęcia walki w obronie ojczyzny. Jenemu, że pojęcie to rozrosło się co niemiara: Francuz widział teraz ojczyznę wszędzie tam, gdzie padały promienie sławy, gdzie dochodziły orły napoleońskie. „Istnienie Francuza — mówił jeden z ówczesnych sług Napoleona — nie zamykało się już więcej wyłącznie w granicach jego ogniska domowego. Mieliśmy wtedy ojczyznę wędrowną i ci z nas, którzy byli

136 NAPOLEON I POLSKA

związani z owym pochodem zwycięskim w krajach zdobytych, powracali do Francji przynosząc trochę żołnierskiego posłuszeństwa. Olśniona tryumfami tymi masa narodu, podzielała ów szal wojskowy i w tem znajdowała pociechę, iż służyła władcy, który dawał rozkazy Europie całej, którego pochlebami byli królowie, a dworzanami cesarze. Nie widzieliśmy niewoli, bo zasłaniała ją przed oczyma naszymi to wszystko, co najbardziej czaruje ludy, czyni wielkie, projekty olbrzymie, rezultaty nadzwyczajne, władza nad całym światem”.

Okres „czynów wielkich” i „projektów olbrzymich” był czasem ostatecznego zcalania się państw, stopniowego zespalania narodów europejskich. Istniejące w narodach pierwiastki żywotności i jedności — w odpowiedniej atmosferze zewnętrznej — rosły powoli w znaczenie, dojrzewają nawet wśród klęsk i mimo klęski. W jednych potężnieją w sprzeczności, w walce z Napoleonem, w innych mniej licznych — pod jego wodzą, w innych wreszcie w najściślejszym z nim związku. Te ostatnie — wyjątki

137 WOJNA

nieliczne — na południu Włosi, na północy Polacy widzą w sztandarach cesarza sztandary własne, w wojnach Napoleona wojny o swoje dobro najwyższe. Ta sama myśl przyświecała im, kiedy biegli do szeregów rewolucyjnych Francji, kiedy służyli w wojsku konsularnym i cesarskim, kiedy walczyli w Europie i Ameryce, w obronie własnych granic lub posyłani przeciwko Hiszpanom. Wierzyli we wspólność celu, w łączność interesów, wierzyli potem w Napoleona.

„Wielka jest, pisał 18 czerwca 1810 Czernyszew, liczba Polaków w służbie Francji nie tylko w ułanach gwardji i w legiach polskich, lecz także w pułkach francuskich. Starłem się, nie dając się poznać, rozmawiać z kilkoma z nich, słyszałem, jak mówili głośno, iż spodziewają się, że niezadługo Polska będzie przywrócona na dawnej stopie. Zgadzałem się nawet z tem, że mieszkańcy księstwa warszawskiego pod obecnymi rządami są o wiele bardziej nieszczęśliwi, niż pod władzą Prusaków i Austryjaków, widzą, zdaje się, całe swe szczęście

138 NAPOLEON I POLSKA

w całkowitem zjednoczeniu ojczyzny, bez względu na to, jakim być ma jej los”. Dążenie do odbudowania ojczyzny, oto wytyczna całej polityki polskiej, sformułowana w ten sposób przez żołnierza polskiego.

Dążenie to było „idea”, podstawą moralną owej nieustającej wojny, prowadzonej przez Napoleona siłami warszawskimi. Na przestrzeni kilku lat swego bytu księstwo warszawskie było terenem 4 wojen: w r. 1806-7 z Prusami i Rosją, w r. 1809 z Rosją przeciwko Austrii, w r. 1812 z Austrią i Prusami przeciwko Rosji, w r. 1813 z Napoleonem samym przeciwko całej Europie. Mimo pozornych kilkunastu miesięcy przerwy w tych walkach wojska warszawskie nie zasnęły ani chwili wytchnienia. Odrwane od ziemi ojczyznej, posyłane do dalekiej Hiszpanji po sztukę wojenną i wyrobienie bojowe, po bohaterstwo, lecz także na gwałty i zdziczenie legie i pułki warszawskie dokonywały tam cudów męstwa pod okiem cesarza i jego zastępców, w nieustannej służbie od utworzenia księstwa aż do przygotowań wojennych wyprawy

139 WOJNA

na Rosję. Jeżeli pamiętać będziemy nadto o udziale wojsk naszych w kampanii r. 1814, w obronie zagrożonego bytu Francji od najazdu nowego koalicji, to dopiero wtedy otrzymamy całkowity i prawdziwy obraz wojennych wysiłków księstwa. Był w tem stały, natężony trud narodowy odradzającego się społeczeństwa. Pobudzał go z zewnątrz Napoleon, kształtował i poruszał nim, łamał i dzielił, kierował dowolnie, lecz nie wymuszał nigdy, nie postępował, jak gdzieindziej, bo zbyteczny był wszelki przymus. Wojska polskie szły ochoczo do boju, ludność śpieszyła pod sztandary narodowe, kraj wynędzniał nie szczędził środków. Jeżeli nawet nie przestawano dopominać się w Paryżu o pomoc, domagać zasiłków, wołać o ratunek, to jedynie i tylko mówiono o pomocy pieniężnej. Etat wojskowy był w budżecie księstwa punktem nietykalnym, wojsko chlubą wszystkich warstw społecznych (zwłaszcza ludu), wojna powszechnym życzeniem. „Inne narody Europy, pisał Bignon, błogosławiły przerwie, która im pozwalała odpocząć w wytchnieniu. Dla księstwa

140 NAPOLEON I POLSKA

jednak odpoczynek ten był tylko przedłużeniem bytu dwuznacznego i wątpliwego, z którego wyjściem jedynie możliwym była wojna. Wszyscy byli zmęczeni pokojem; w przypuszczalnych wynikach walki bliskiej każda namiętność, szlachetna czy też osobista, spodziewała się znaleźć zaspokojenie. Wszyscy spodziewali się ojczyzny, wojskowi sławy, ludzie ambitni powiększenia potęgi dla państwa i godności dla siebie, obywatele ziemscy — łatwiejszego zbytu, kobiety dworu świetnego i powrócenia dawnej ich władzy w towarzystwie. Chłop nawet, biorąc fuzyę, pokazywał się godnym nowej wolności, słowo ojczyzna było nieustannie na jego ustach, jak i w sercu jego”.

Wojna dla księstwa przychodziła z zewnątrz, Polacy, choć zamieszani w zatarg, nie byli zatargu tego stroną czynną, a jednak wojna nie była dla nas rzeczą zewnętrzną, była bowiem nakazem wewnętrznym, rozwiązaniem trawiącej naród energii, żyjącej w nim woli do czynu, woli nieprzerwanej, ciągłej, celowej — najwyższym napięciem.

141 WOJNA

Do komunałów prawie należało zdanie o męstwie i bitności polskiej, ale także o braku stałości i zapalności przemijającej Polaków. Ogłoszone z rozkazu Napoleona pisma Rulhière’a umocniły jeszcze ten pogląd, choć był on w oczywistej sprzeczności z prawdą życia ówczesnego. Występowało to na jaw przedewszystkiem w stosunkach wojennych. Wojna była nie tylko trudem stałym młodego księstwa, była nadto formą, w której z przedziwną jakąś konsekwencyą wyrażała się nieznużona żywotność narodu. Zaciągnięci z własnej woli lub następnie z mocy faktu pod sztandary republikańskie i napoleońskie poszli Polacy w służbę wierną, bezwzględną, w posłuszeństwo ślepe, lecz nie jak najemni żołdacy, nie dla korzyści materialnej, nie dla sławy nawet. Pozbawieni wolności — na rozkaz wodzów — tłumili wybuchy oburzenia ludów ujarzmionych, do głębi duszy katolicy zatykali na pagórkach Rzymu sztandary świeckie i antyreligijne, bez własnego ogniska domowego, bez ojczyzny i nieustannie do niej dążący stali się — i tu tkwiła najgłębsza

142 NAPOLEON I POLSKA

nasza tragedia — narzędziem, duszącym dążenia niepodległościowe gdzieindziej. Zapominali o sobie, bo prowadziła ich myśl zasadnicza: „naród, którego okoliczności, a nie spodenie wtrąciły do niewoli, musi przyjąć za elementarną podstawę swej dyplomacji zwycięstwo”.

Uczyli się porządku, hartowali w wytrwaniu i dyscyplinie, konsekwentni w posłuszeństwie byli także konsekwentni w męstwie. Nie była przejściowym tylko wybuchem ponad miarę rozpalonego zapału szaleńców — Samosierra, nie była nawet chwilą wyjątkową na terenie hiszpańskim: równe jej, choć nie zawsze zwycięskie dowody odwagi „piekielnej” pamiętają Saragossa, przeprawa przez Tago, wąwozy w Sierra Morena, Fuengirola. Była znakiem najświetniejszym, najgłośniejszym, choć była tylko ogniwem w długim łańcuchu wysiłków bohaterskich, zaczynającym się na równinach i w twierdzach włoskich, ciągnącym poprzez Niemcy południowe, Prusy, Polskę, Austryę aż po Moskwę. Nie brak w szeregu tym klęsk obok zwycięstw,

143 WOJNA

a jednak te i tam te w równym stopniu zawierają akty świetne męstwa, nieustraszoneści i wytrzymałości konsekwentnej. Kiedy w r. 1812 w. armia wracała naga, w rozsypance, w bezładzie, kiedy rozpadła się na części rozpierzchłe i kiedy każdy myślał jedynie o sobie, kiedy na całym obszarze ziemi ruskiej i litewskiej, zasypanej trupami, zbroczonej krwią, zbrakło dyscypliny, „porządek” żył jeszcze tylko w szeregach polskich. Nauczyli się od obcych, przeszli ich w tej sztuce i wytrzymali czasy najcięższe.

I polskie wojska w odwrocie z pod Moskwy ucierpiały nie mniej, jak inne oddziały armii zjednoczonej, a jednak one jedne potrafiły aż do Smoleńska zachować w komplecie artylerię pułkową i dywizyjną. Zachowały je dzięki dbałości o konie, specjalnemu ich podkuciu, znajomości klimatu, dzięki zwłaszcza osobistemu wytrwaniu swemu. W ostatnim dopiero okresie musieli Polacy poświęcać jeden po drugim, wszystkie kiesony, lecz mimo wszystko utrzymali armaty. Nie było ich wiele, zresztą,

144 NAPOLEON I POLSKA

polski bowiem korpus musiał przeszło 30 armat i 300 koni ustąpić korpusom innym, które nie umiały uratować artylerii własnej.

28 grudnia 1812 do Warszawy powrócił pierwszy oddział, uformowany z niedobitków 10 pułków piechoty, pięciu kawaleryi i dwóch artylerii, które niegdyś tworzyły piąty korpus wielkiej armii. Liczył 4 generałów, 120 oficerów, 220 żołnierzy, wiele kalek, większość w łachmanach. Przynosił ze sobą orły: nie zbrakło ani jednej „kukułki”, owych symbolów organizacyjności i dyscypliny, znaków sławy. Za oddziałem przybyły armaty nietknięte. Przyjmował je u stóp pałacu pod Błachą, ranny wódz naczelny. „W odezwie, którą dziś do waszej podaję wiadomości, mówił ks. Józef, zbierając nadciągające zewsząd siły polskie, niosę wam najchlubniejszą, jedyną, polskich rycerzy jedynie godną nagrodę: głos wdzięcznej ojczyzny za zapewnioną na zawsze krwią waszą, imienia Polaków sławę”. I dodawał: „raz jeszcze okażecie światu, że Polak jak dla ojczyzny się rodzi, tak zawsze dla niej gotów jest umierać”.

145 WOJNA

Wojna była koniecznym dopełnieniem bytowego zagadnienia księstwa, była czynem niezbędnym, przynosiła w sobie tragiczną jakąś konsekwencyę. To nie desperacja, ani zewnątrz wypadkami przyniesiona konsekwencya, lecz logika wewnętrzna, bezwzględna, dziejowa zaprowadziła wojska nasze na pola Saksonii, nad brzegi Elstery. Wojna była naczelnym zagadnieniem księstwa: powstało ono z wojny, w wojnie krzepło i w wojnie tylko mogło znaleźć rozwiązanie swych potrzeb i drogę do dalszego rozwoju. Żyło, jak wszystkie inne państwa, organizowało się według form nadanych lub z dawnych wzorów wziętych, było ustrojem, podobnym do tylu innych przejściowych formacji doby napoleońskiej, lecz jako takie było tylko warszawskim. Polskim ze stroju i z ducha i z imienia zwłaszcza był korpus, kontyngens księstwa warszawskiego. Był on przedstawicielem całej Polski, widowym znakiem wspólnego wszystkim dążenia, symbolem pragnienia, żyjącego we wszystkich dzielnicach i zapowiedzią jego ziszczenia. Rozumiał to

146 NAPOLEON I POLSKA

doskonale Napoleon. I dlatego pragnąc zapewnić sobie przywiązanie wszystkich Polaków, zapal warszawian i sympatyte Litwinów, nadaje wojskom polskim nazwę znamienną. „Nazwanie wojska naszego polskiem — notuje Niemcewicz — z czym dotąd najbardziej strzeżono się, wielką w publiczności sprawiło radość, takie jest przywiązanie narodu do ojczyznanego imienia”. I dlatego również nie chcąc utracić ostatecznie możliwości porozumienia z Aleksandrem, bojąc się zbyt wyraźnego wysunięcia imienia polskiego roztopia korpus polski w wojskach francuskich, części jego wciela do innych korpusów, jądro pod władzą ks. Józefa oddaje pod rozkazy francuskie.

Ze wszystkich urzędzeń księstwa wojsko warszawskie zawsze najmocniej i najwyraźniej przedstawiało Polskę całą. Rola jego staje się tem jaśniejszą, odkąd w jego ręce przechodzi już nie formalna, nie pozorna, lecz rzeczywista reprezentacja księstwa. Na początku r. 1813, kiedy nie stało już więcej księstwa, kiedy na ziemiach jego, zalanych wojskami rosyjskimi,

147 WOJNA

wznosono z rozkazu ces. Aleksandra rząd tymczasowy, a kiedy poza nim wojna trwać nie przestawała, wojsko warszawskie, reorganizowane wysiłkiem ks. Józefa, staje się wyłącznym przedstawicielem i księstwa i Polski.

Tę jego rolę rozumieją doskonale wszystkie walczące ze sobą strony, Napoleon i jego wrogowie, jawni i ukryci, obecni i przyszli

sojusznicy Rosyi. Zaczyna się między nimi walka o tę siłę, moralną raczej, niż faktyczną, która żyć nie przestaje, dopóki istnieje odrębne wojsko polskie. Rosną zabiegi o omotanie wodza, o związanie wojska, o rozprzężenie jego ducha, o zdobycie go, dla którejkolwiek ze stron wojujących. Ścierają się dwa główne prądy — francuski i rosyjski, a obok tego pod spodem idą dwa nurty — austriacki i pruski. I nie tyle nawet o przechylenie się faktyczne szło stronom, nie tyle o względy militarne, choć i one grały rolę poważną, ile o zwycięstwo moralne. Nie darmo Czartoryski zaklina Aleksandra, aby nie wypuszczał z rąk swoich korzyści faktycznych, aby przez powolność, brak

148 NAPOLEON I POLSKA

zdecydowania, niedostateczne gwarancje nie popchnął w objęcia Napoleona tego jądra siły i przedstawicielstwa narodowego (ce noyau de la force et de la représentation nationale), jakim było wojsko pod rozkazami ks. Józefa.

Mężowie stanu, politycy polscy mogli, musieli nawet rozglądać się w sytuacji, wybierać tego, kto może dać rękojmie pewniejsze, przechylać się na jego stronę. Przed wojskiem polskim leżała jedyna droga, nie tylko droga honoru, na którego straży stał książę Józef, nie tylko droga wierności wodzowi naczelnemu, lecz przedewszystkiem droga nakazana przez całą tradycję porozbiorową. Przyniesiona z Włoch, umocniona za czasów księstwa, uswięcona ostatecznie w r. 1812 służba wymagała ślepego wytrwania na posterunku, żądała bezwzględnej posłuszeństwa „porządkowi” wojskowemu. Teraz decyzja narzucała się sama, wbrew rachunkom, opartym o przewidywania na bliską metę, była logicznym zamknięciem całego duchowego rozwoju wojska warszawskiego. Korpus polski z żalem opuszczał ziemię ojczyzną,

149 WOJNA

szedł jednak mężnie na nową tułaczkę, mocny przeświadczeniem o słuszności swojej sprawy. Nie było w nim wahań, nie było ich jeszcze. Wahania przyjść miały później po klęskach jesiennych, po katastrofie lipskiej, która zabrała bohaterskiego wodza. Wtedy zaczęły się dymisy. Odpadła część wojska mniej pewna, część wyginęła wśród bojów nieustannych: ci, co pozostali, nieliczni, lecz pewni mieli wytrwać do końca, przejść przez bitwy na terenie francuskim, doczekać się kapitulacji Paryża.

Wytrwałość „w zasadach honoru, który się lęka nawet cienia pozornego uszczerbku”, „prawie postępowanie”, będące najlepszą rękojmnią wartości, waleczność, wszystko to sprawiło, że nieliczne pozostałe z wojsk polskich pułki traktowano, jak siłę istotną, jak rzeczywistą reprezentację nieistniejącego już państwa. Napoleon w ostatniej jeszcze chwili oddawał sprawiedliwość wierności członków wojska warszawskiego i zasłudze, której świadkami były pola tyłu bitew. Aleksander widział w nich „naród odważny”, pamiętał tylko o „brawurze” i „gorliwości”.

150 NAPOLEON I POLSKA

zapewniał powrót do księstwa na warunkach, godnych ludzi mężnych, zapewniał zachowanie księstwa samego. A konwencja ostateczna, która imieniem państw koalicyjnych określała los jednej ze stron walczących, nie zapomniała także o najwierniejszych sprzymierzeńcach upadłego cesarza. Art. 19 tej konwencji głosił: „Wojska polskie wszelkiej broni, które są na służbie Francyi, będą miały wolność powrotu do siebie, zachowując broń i bagaże, jako dowód swej pełnej honoru służby (témoinage de leurs services honorables). Oficerowie, podoficerowie i żołnierze zachowują dekoracye, im udzielone, i pensye, przywiązane do tych dekoracyj”.

Zwycięskie państwa Europy nie odmówiły wojskom księstwa jedyne go godnego ich miana, nie odebrały nazwy, w krwi zdobytej, uznały pośrednio ich ponad lokalne, ponad warszawskie, stanowisko ogólnie narodowe. Był to hołd złożony wytrwałości, było coś więcej nadto: wbrew traktatom, które wymazały imię Polski, postawiona przez Napoleona na porządku dzien-

151 WOJNA

nym Europy kwestya nasza powracała teraz za przyzwoleniem państw rozbiorowych, jako kwestya wyraźnie polska. Powracała znowu, dzięki zasłudze, krwawemu trudowi wojsk polskich, odradzała się, jako zagadnienie, którego rozwiązanie w formie kompromisowej okrojonego królestwa Polskiego — miało wyjść z długotrwałych obrad kongresu wiedeńskiego.

ZAMKNIĘCIE.

Minęły czasy cesarstwa, rozpadło się państwo Napoleona, sam on znikł oddawna, lecz nie zmienił się stosunek do niego narodu polskiego. Osoba jego po śmierci, jak i za życia, nie przestawała być przedmiotem gorącego umiłowania jednych i namiętnej nienawiści drugich. Serdeczne nici, łączące sympatyte narodu z cesarzem, wiązały się mocniej, krzepły: powstawała osobna własna

nasza o nim legenda. Kiedy szła w świat ukuta na św. Helenie, a rozrzucona przez bonapartystów legenda oficjalna, żyła swym życiem odrębnym legenda polska, często nieuchwytna, rozplywająca się nieraz w ogólnej atmosferze, to znów płonąca mocniejszym blaskiem, żyła w poezji polskiej, żyła w powieści, a szczytowym jej momentem był Mickiewicz. Mijały lata,

153 ZAMKNIĘCIE

zacierano się wspomnienie, legenda nowe przybierała kształty. Rzecki — bonapartysta, walczący w Hiszpanii, Cedro, i tylu innych oto — nowe odbicia tkwiących głęboko w narodzie ukochań, odzwierciedlenie żywej jeszcze legendy napoleońskiej. Dzisiaj nawet po stu latach przeszło potrafi ona wypływając wśród badań naukowych, roznamietniać, rozgrzewać ludzi na pozór zimnych, dzielić na obozy wielbicieli i wrogów CESARZA.

Czy słuszna jest ta legenda i gdzie szukać należy źródeł owego trwałego wpływu, nie słabnącego uroku wielkiej postaci? staraliśmy się odpowiedzieć na pytania te całym powyższym wykładem. Dla nas bowiem obojętną jest rzeczą, jakim był osobisty stosunek cesarza do Polski i Polaków, czy pragnął odbudowania Rzeczypospolitej, jaki posiadały charakter jego plany, czy można dopatrzeć się w nich szczerości, czy korzystną była służba francuska i tyle innych pytań, które mogą powstawać przed badaczem owych czasów. Są to wszystko zagadnienia ciekawe, psychologicznie interesujące,

154 NAPOLEON I POLSKA

ważne ze stanowiska posunięć i pomysłów dyplomatycznych, lecz dla naszego zagadnienia bez znaczenia żadnego. Legenda wyrosła nie na tym gruncie, nie ze stosunku cesarza do Polski, choć się tym momentem przedewszystkiem i nieustannie zajmuje, powstała, jako późniejsze w świadomości narodowej odbicie krótkiego okresu walk i nadziei, zamknęła w formule, sprowadzającej wszystko do osoby Napoleona, znaczenie w życiu naszym jego czasów.

Samo życie cesarza, będące ucieleśnieniem niemożliwości, ziszczeniem nieziszczalnego, uderzać musiało świadomość naszą i wydawać się jej jakimś cudem. Powstały z nędzy w okresie beznadziejnej niedoli i ucisku, Bonaparte przełamał wszystkie zapory, zdobył najwyższe godności we Francji i w Europie, uznany przez najstarsze monarchie, które przedtem ujarzmił, on syn i przedstawiciel rewolucji, wyciągnął rękę po córę cesarów, ażeby ulegitymować swój tron parweniuszowski, rozciągnął władzę nad całym zachodem Europy, mierzył wyżej,

155 ZAMKNIĘCIE

dążył do postawienia władzy swej nad wszystkimi tronami, do zbudowania jednej monarchii ogólnoeuropejskiej. Wznosił się na szczyty, na których urywa się myśl najtęższa, marzeniom swym stopniowo dawał kształty rzeczywiste: myśli stawały się czynami, za którymi szło powodzenie. Nieuchwytnie, niebywałe, na pozór niemożliwe stawało się rzeczywistością materialną. W promieniach tego życia nie było rzeczy niemożliwych, w świetle takiego procesu wszelka napozór najbardziej beznadziejna myśl wydawać się mogła możliwą i ziszczalną: rodziła się więc wiara w moc siły wewnętrznej, przewyciężającej wszelkie wrogi warunki zewnętrzne. Tu tkwiła główna, najpierwsza podstawa łączności. Dla narodu, który w ciągu stulecia całego przechodził jeno od nieszczęść do katastrof i mimo to rwał się do życia, który mimo klęski nieustannie nie przestał żyć i nie zatracił wiary w odrodzenie własne, którego hasłem podstawowym stać się mogło: *contra spem spero*, dla takiego narodu cudowne dzieje

156 NAPOLEON I POLSKA

korsykańskiego szlachcica stać się musiały jedną z najbardziej krzepiących opowieści.

W życiu tem było coś więcej jeszcze. Nieustannie spotykający Polaków, posuwając się na wschód zdobywca od r. 1805 wszedł na drogę, która prowadzić miała przez Polskę. Odtąd losy jego wiążą się najściślej z losami Polski, sprawa zaś polska, choć początkowo tylko narzędzie w jego ręku, miała w jego polityce zająć miejsce doniosłe i decydować o jej przyszłości. Jako zagadnienie, nie schodzi ona od upadku Rzeczypospolitej z myśli gabinetów europejskich, nie przestaje w polityce ich zajmować miejsca ważnego, choć nie widoczna ukryta szeregiem całym innych spraw bieżących. Dopiero teraz z mocy wypadków, których jednym z najsilniejszych czynników jest cesarz Francuzów, postawiona na porządku dziennym, wysunięta niezadługo na plan pierwszy staje się punktem węzłowym całej polityki międzynarodowej. Dla nas obojętną jest rzeczą, czy stało się tak z woli cesarza, z jego dla nas życzliwości szczególnej, czy było to skut-

157 ZAMKNIĘCIE

kiem zespołu warunków dziejowych odeń niezależnych. Ważne jest to, że w ciszy, która miała pokryć na zawsze imię polskie, dokonała się przerwa, że w ciągłości milczenia rozwarła się przepaść. Biegające lata dawności zostały przerwane nagłym protestem. W nim głos zabrało także społeczeństwo polskie, w nim mocno, stanowczo zaznaczyła się żywotność narodu polskiego. Że się tak jednak stać mogło, była w tem wielka część dzieła cesarskiego: zwycięstwa Napoleona, jego nieprzeparty pochód na wschód zdruzgotały łańcuchy ciężące części Polski i umożliwiły wyładowanie jej energii.

Czasy cesarstwa przyniosły nadto Europie nową zupełnie erę, były dla niej okresem walk potężnych. Pokierowana ręką Napoleona, spotężniała w czasie rewolucji energia narodu francuskiego żywiołowym swym impetem zniszczyła dotychczasowe formy państwowe Europy. Przed jednostkami silnymi, o wielkich temperamentach i dalekich celach, otwierały się niesłychane perspektywy, rodziła się dla nich możliwość

158 NAPOLEON I POLSKA

rozwinienia w całej pełni sił swoich. Europa staje się jednym wielkim pobojuwiskiem, placem turniejowym, gdzie walczą ze sobą nie tylko sztuka militarna, talenty strategiczne, wyższe zdolności bojowe, lecz także sprawność, dzielność, waleczność osobista. Indywidualności i narody — mimo ucisku — znalazły się w warunkach, umożliwiających objawienie posiadanej energii, a wśród narodów jedno z najpocześniejszych miejsc zająć miała Polska. Powstają bohaterzy, w boju kształtują się wodzowie.

Istnieją w życiu ludzkim chwile wybuchów szalonych, entuzjazmu, zapału, przechodzącego w czyn bohaterstwa. Chwile wysiłków wielkich są jednak zazwyczaj rzadkie, skutki najczęściej nie odpowiadają włożonym w czyn wysiłkom, a jednak chwile te pozostają w świadomości na zawsze, jako momenty świetlane, do których myśl powraca z upodobaniem, do których powraca

zwłaszcza w czasach zwątpienia i nieszczęścia. W wspomnieniu porywu, co minął bezpowrotnie, człowiek szuka zapomnienia i wytchnienia.

159 ZAMKNIĘCIE

Chwile takie zdarzają się w życiu jednostek, zdarzają się także w życiu narodów. Miniony okres bohaterskich wysiłków — jak owa chwila entuzjazmu w życiu indywidualnym — stał się wspomnieniem tem droższym, iż energia narodowa, rozlewająca się za Napoleona szeroką falą, została wciśnięta w wąskie koryto i opanowana z zewnątrz. Myśl narodowa musiała powracać do niego często, a we wspomnieniu Napoleon, kierownik minionej burzy dziejowej, rósł do rozmiarów niebywałych, w sobie ześrodkowywał wszystkie nici działania, na sobie zbierał całe uczucie narodu. Nie za to naród polski sercem wspominał cesarza, że pragnął on rzekomo odbudowania Polski, lecz zato przede wszystkim, że w szarem i smutnym paśmie dni, które składają na dzieje nasze w wieku XIX, czasy cesarstwa są świetlaną przerwą, jasnym wspomnieniem własnego bohaterstwa.

Takie są źródła legendy polskiej o cesarzu.

Prócz legendowego nie mniej ważne w życiu polskim jest znaczenie faktyczne okresu napoleońskiego. Jeno pod tym względem sfera

160 NAPOLEON I POLSKA

wpływu, jest bardziej ograniczona, zacieśniona tylko do terytorium późniejszego królestwa Polskiego.

W tej sferze rola cesarza nie była bierna jedynie, jak w dziedzinie kształtowania się świadomości zbiorowej, była także i przede wszystkim czynna. Napoleon tworzył dane zjawiska, w całym zrozumieniu ich doniosłości dla rozwoju naszego, tworzył je nie mimowiednie, lecz rozmyślnie i celowo. Potężnie związał księstwo z zachodem europejskim, powracając do tradycji przeszłości sprzęgał losy rozwoju wewnętrznego ułamkowego księstwa z losami rozwoju zachodu, opierał znowu o podstawy trwale chwiejące się pod naciskiem wschodu fundamenty kultury łacińskiej w Polsce. Pamiętał o tem nie tylko w interesie przemijającej polityki chwili, ale także czyniąc zadość swym zasadom prawnopolitycznym. Na straży tej łączności postawił wspólne dla całego łacińskiego świata prawo, kodeks Napoleona, który w następnych pokoleniach miał stać się jedyną podstawą prawną odrębności naszego

161 ZAMKNIĘCIE

kraju. Wprowadził nowe zasady społeczne i administracyjne, opierał cały ustrój o wyższą zasadę legalności, zakładał podwaliny prawne urzędów, które mogły stać się pierwiastkami utrwalenia istotnych sił narodu. Odkąd w stworzone w okresie Napoleona formy prawne, odkąd w urzędzenia, które z nich w dalszym ciągu rozwijać się musiały, wprowadzoną zostanie nowa treść ekonomiczno-społeczna, odkąd twórczość następnego pokolenia działaczy z Lubeckim na czele będzie skierowana na wypełnienie konkretną żywą materią społeczną odziedziczonych tych ram formalnych, zakładały się mocne podstawy y wytrwania. Ale ten drugi okres życia, okres twórczości gospodarczej, mógł przyjść dopiero po usunięciu wszelkich przeszkód, po formalnem wyrównaniu społeczeństwa, po prawnem wyzwoleniu jednostki, po kodeksowem określeniu form gospodarki przemysłowej, z pochodzenia swego mieszczańskiej. Świetny rozkwit przemysłu, wzrost w tak krótkim czasie gospodarki Królestwa stawał się możliwy dzięki tkwiącej w na-

162 NAPOLEON I POLSKA

rodzie energii, niezaspokojonej, a w czasach pokoju skierowanej ku twórczości wewnętrznej, ale był możliwy na tle sprzyjających odmian w układzie społecznym. Odmiany te, konkretny rezultat wprowadzonego w życie ustawodawstwa napoleońskiego, wiązały społeczeństwo polskie lat pokongresowych i późniejszych z okresem burzy i przewrotu, hasła rewolucyjnego i norm cesarstwa. Droga pośrednią, w sposobie napozór pokojowym dokonał się przewrót zasadniczy w urzędzeniach społeczno-prawnych, a do tego przewrotu niezadługo dostosowała się treść konkretna. Społeczeństwo w prędszym czasie i bez wstrząśnień wewnętrznych doszło do stanu, który poprzednio nakreśliła mu ustawa, jako normy obowiązujące — w zasadzie, który mu wskazała, jako cel, wytknęła, jako drogę postępowania — w praktyce.

To też słuszne są słowa Mickiewicza: „Napoleon jest na drodze prostej postępu. Nikt go ominąć nie może”, i z dziejowego nawet stanowiska najzupełniej wytłumaczona w innej sferze zjawisk powstała legenda.

SPIS RZECZY.

	Str.
WSTĘP	1
PRZEDMOWA. Traktat tylżycki. Ustawa księstwa. Wojna r. 1809. Rozszerzenie księstwa. System Napoleona. Napoleon twórca ustawy księstwa. Wpływy francuskie w Polsce	1 22
ZASADY NAPOLEOŃSKIE W ŻYCIU KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO	22
I. Zasady prawno-społeczne. Wolność osobista. Rozwinięcie tej zasady. Równość wszystkich wobec prawa. Żydzi. Kodeks Napoleona. Legalność. Rola Łubieńskiego. Przeciwnicy nowych urzędzeń	22
II. Charakter organizacyi. Administracya cywilna. Sprzeczność teoryi i praktyki. Konieczność zmian i powolność reform. Administracya wojskowa. Zależność od cesarza. Pochodzenie jej z czasów przed księstwem. Zmiany w ministerjum wojny	60 94
PRZYWRÓCENIE ŻYCIA NARODOWEGO	96
I. Sejm. Organizacya sejmku. R. 1809, 1811, 1812. De Pradt	122
II. Szkolnictwo. Administracya szkolnictwa. Szkolnictwo ludowe	96
III. Wojna. Dziejowe znaczenie wojny. Znaczenie wojny w życiu polskim. Żywotność narodu. Wojna r. 1812. Konsekwencya i	96

wytrwanie wojsk polskich. Wyniki wojen napoleońskich	132
ZAMKNIĘCIE. Legenda polska o Napoleonie, jej źródła, jej znaczenie	152